Рік 1919. Число 20

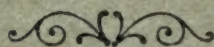
Бібліотека „Канадийского Фармера“.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Фільозофії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ »КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«
854 Main Str.
ВІННІПЕГ — КАНАДА.

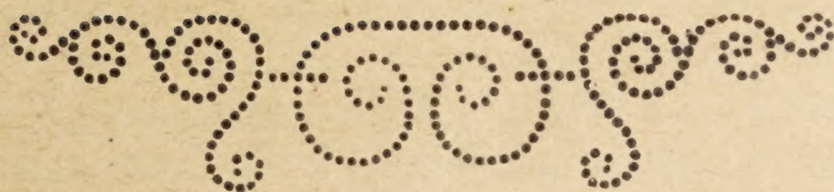

EX LIBRIS
ІВАНА
ЛУЧКОВА

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Фільозофії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ "КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА"

854 Main Str. — Winnipeg, Man.

ПЕРЕДМОВА.

В наших часах кождий політикує. А одначе рідко зустрічаєть ся зрозуміне для сути політики, її звязку з духовним житєм і її значіня в розвитку. Політичний інтерес вичерпуєть ся для найбільшої части журою за той чи инший законопроєкт і питанем, що сей чи инший політик робить або думає. Супроти великих політичних і социяльних проблєм вдоволяють ся певними загальними тенденциями, до яких оборони доставляє арґументів партийна преса і політичні збори. Також людям, які інтересують ся ширшими цілями, незвичайно важко тверезо придивляти ся відносинам, бо ми знаходимо ся серед політичної метушні, яка не дає нам потрібного супокою, щоб осягнути ширше розуміне поза суперечками дня.

Та наші часи є не тілько часи політики, але також антиполітики. Виринув напрям відрази до всякої політики. Бачить ся, що народнє пануванє не сповнило своєї обіцянки золотих гір, що надужите власти перенесло ся й до нової хати. В кінці робить ся відкрите, що вина лежала не стільки в формах правліня і системах устрою, скільки в людській натурі, і хочеть ся в розпуці на все махнути рукою. Те становище є зрозуміле, але безплідне. Думка про можливість поліпшеня є взагалі одинокою заохотою до людської діяльности, і доки неспоримо не доказано, що людська громада не дасть ся поправити, социяльний інстинкт самозбереженя наказує нам уважати удосконалене як поки-що одиноку основу. Тоді насуваєть ся перше головне питанє: Длячого політична мораль, як в нутрі окремої держави, так і у взаїмних відносинах держав, остала на такім низькім ступні? Тільки зрозуміне приналежних сюди появ мо-

же помогти знайти шляхи до можливого поліпшеня. Я бачу причину низького стану полїтичної морали в тім, що полїтика всюди і в усїх часах, при абсолютизмі не менше як при аристократичних і демократичних формах правлїня, має дїло з масою, а етичний розвиток маси наслїдком її особливого психічного стану мусить поступати безконечно поволїйше нїж одиниці.

Власне тому надії не повинні бути занадто великі. Перше всего треба берегти ся двох річий, доґм і ілюзий. Доґмами й ілюзиями можна робити полїтику, але вони нам не поможуть до зрозуміня відносин житя. Тут потрібна чуйна критика і здорова скептика. Супроти полїтики потрібна в першій мірі не віра, а недовірє. Бо полїтика працює все закритими реальностями. Внутрішня полїтика має свою дипльоматию так само як і внішня.

Дивити ся тверезо на полїтику дуже важко. Кождий мусить про загальне і рівне виборче право, про виборче право жінок, про національні питаня, про мировий рух і т. д. мати свою власну думку; одначе тільки мале число має змогу безсторонно розслїджувати ті питаня, оцїнювати арґументи за і проти і відповідно до того означити своє становище. При сїй працї мав я за цїль ввести шукаючих в самостійне думанє про полїтичні проблєми. Сподїваю ся, що моє субєктивне понятє цїлости того, що можна би назвати »фільософією полїтики«, представить ся читачам як результат обєктивних, з нїякими партійними поглядами незвязаних дослїдів. Тепер, коли пильні студиї з области соціольоґії доповнено рядом дослїдів про психольоґію мас, повинно бути можливо написати таку фільософію полїтики. Шлях промостили сюди Французи. Аж писаня Ґ. Лє Бона і Ґ. Тарда з 90-их років минулого столїтя дали почин до раціонального дослїджуваня основного питаня для зрозуміня полїтичних появ, а саме питаня про взаїмний вплив між одиницею й масою. Одначе психольоґія мас зовсїм ще не розслїджена вичерпуючо, і моя праця, думаю, зможе дати в сїй области дещо нового.

I.

Сьвітогляд і політичне переконанє.

Шукаємо сьвітогляду, себто спільного знаменника, до якого зводять ся коли не всї, то в кождім разї такі явища житя, що мають для одиниці вартість. Одначе в нашім змаганю до сьвітогляду не є ми ніколи безсторонні. Найперше грозять нам всякі **зовнїшні суґґестиї.** Тільки зникаючо мале число одиниць здібне побороти сю першу перешкоду, на те, щоб розбити ся без можности ратунку о неперехідну скалу другої перешкоди, **внутрішньої суґґестиї.** Адже ми ніколи не будуємо наших думок на вільнім ґрунті. Кождий має в своїй натурі диспозициї, які без його сьвідомости справляють його в означенім напрямі. Темперамент робить початок: він руководить нашим шуканєм і дбає про те, щоб ми здобули сьвітогляд, який відповідав би нашому темпераментови. Се ілюзия, коли ми думаємо, що витворили собі понятє про житє ебєктивною, абстрактною спекуляциєю. Ми шукали **правди,** але наш темперамент довів нас до **такої** правди, по якій нам найвигіднїйше устроїти ся, сотворив для найплїднїйших елєментів нашої індівідуальности найлїпший ґрунт, може ще до того роздобув способи, як закривати наші хиби. Се певне, що колиб була абсолютна правда, люди до неї ніколи не дійшли би, бо ніколи не вийшли би з свого субєктивного обмеженя. Таким чином шуканє сьвітогляду дасть ся близше означити як шуканє modus vivendi між моїм **я** і окружаючим сьвітом.

Власне тому одна одиниця ніколи не зможе у властивім значїню слова—»навернути« другу. Можна підкупити здібність оцїнюваня безкритичних людий і довести їх до потакуваня певним доґмам, але доґми не можуть змінити індівідуальної натури. Звичайною появою є прим. особа, яка на устах все має християнство, а рівночасно її спосіб думаня і її дїла є в найвисшій мірі нехристіянські. Таких людий лають лицемірами, але дуже

часто неслушно, бо передумовою лицемірства є самопізнанє, яке можливе тільки при певній інтелїґенциї. Є се власне люди, що через непорозумінє приняли сьвітогляд, який до них не підходить.

Що полїтичні погляди стоять сьогодня на першім місци цїлого індівідуального комплєксу поглядів, се очевидний факт, який проявляєть ся вже в тім, що щоденні ґазети дїлять ся відповідно до полїтичних поглядів. Але полїтичні погляди містять в собі окремі погляди про инші явища житя. Консервативний орґан має инші думки про релїґію, лїтературу й тому подібні неполїтичні річи, як радикальна ґазета. Справа стоїть так, що полїтичні противенства не є нїщо инше, тільки внїшні виклад-ники противенств сьвітогляду. При демократичнім розвитку полїтика стала пануючим чинником, — як в середнїх віках була ним релїґія, — і полїтика красна виступає як рішаюча для становища одиниці, для становища, яке одначе містить в собі всї ті явища житя, що взагалї мають місце в сфері інтересів одиниць. Є се предвічна боротьба сьвітоглядів, правда, в нових формах, але противенства ті самі, бо випливають вони з найглибшої глибини в людинї, з темпераменту, себто з диспозиций, опертих на цїлости фізичних і психічних властивостий.

Виразних темпераментів взагалї мало; найбільша часть з них розпливчаста і її важко означити. Такі особи з невиразними темпераментами підлягають в своїх поглядах більше зовнїшнїм впливам нїж внутрішній потребі, і то в тим більшій мірі, чим менший їх ступінь інтелїґенциї і просьвіта. Найперше впливає тут матеріяльний інтерес. Думаєть ся, що ми потворили собі полїтичний погляд по зрілій розвазї, що є найлїпше для краю й народу, але в дїйсности увага на особистий материяльний інтерес дала напрям, в якім шукати полїтичного переконаня. Социялїзм має за найблизшу цїль поліпшенє положеня робітників, отже робітники є соціялїсти з »переконаня«. Роботодавець, що стає »консервативним«, коли як робітник був социяльним демократом, є особливо поучаючим примірóм. Далї є також люди, яких через те, що їх матеріяльні відносини не вказують їм безпосередно дороги до полїтичного переконаня, уробляє їх окруженє. Окруженє і всякі припадкові обставини

закладають основу і ведуть в виборі особистих орґанів, а ті знов скріпляють ту основу й заосмотрюють потрібними політичними кличами, яких вони ані не можуть ані не хотять продумати. Вони вдоволяють ся тим, що йдуть за даваними їм директивами, а боячи ся мимоволї всякого напруженя, потрібного для ревізиї свого становища й евентуально для принятя нового погляду, опирають ся всім пробам наверненя з упертістю, яку називають вірністю переконаням. Таксамо, як говорить ся про »християн з привички«, можна говорити про »консерватистів з привички« і »лїбералів з привички«.

Побіч сих двох ґруп настроєних з **материяльного інтересу** і настроєних з **привички,** є ще мала меншість, яка в своїх політичних поглядах руководить ся внутрішнїми мотивами; се настроєні з **темпераменту.** Також ся ґрупа тільки рідко не підпадає під вплив материяльних інтересів й окруженя, — хоч окруженя завдяки темпераментови бодай в части свобідно вибраного, — і ся обставина уможливляє, що настроєні з темпераменту полїтично інтересовані можуть лучити ся в партиї й не розпадають ся на одиниці.

Полїтичні погляди, які випливають з темпераменту, зводять ся до двох — або, коли хто хоче — до трьох головних становищ: позитивного й неґативного консерватизму і проґресизму. Позитивний консерватист думає, що істнуючі відносини є взагалї добрі й не потребують нїякої змін; неґативний консерватист також не хоче нїяких змін, одначе з тої причини, що хоч є зле, то полїпшенє не є можливе. Проґресист бачить так само як неґативний консерватист темні сторони теперішнїх відносин, — може навіть недобачає деяких ясних сторін, — а вірячи в можливість полїпшеня, хоче брати участь в поступовім руху. Не треба дати ся ввести в блуд партийними назвами; партиї зміняють ся, а назви остають і поволи вводять в блуд. Партиї, які називають ся »консервативними«, є иноді умірковано поступові, а партиї, називані »поступовими«, можуть бути відносно консервативні. Партийний темперамент і партийна назва не все покривають ся. До **проґресистів** треба зачислити також **реакціонерів** в правдивім значіню слова. Слова »реакціонер« надуживаєть ся часто, особливо в полєміці, в приложеню до

консерватистів. Тут є основна ріжниця: реакціонер так само як проґресист не є вдоволений теперішніми відносинами і хоче їх реформувати, одначе замість заводити нове й непровірене, думає він, що поступ буде найліпше запевнений, коли привернеть ся те, що вже давнійше доказало свою стійність.

Тож і тут показуєть ся, що абсолютні становища в дійснім житю не істнують; ніхто не є такий консервативний, щоб не бажав в сїй чи инший точці змін, і ніхто не є такий поступовий, щоб нічого не бажав задержати. Неґативний консерватист займає посередне становище, є в своїм консерватизмі — сказати-б — укрито поступовий: новонабуте переконане про можливість поступу переведе його в поступовий табор.

Коли ми тепер розглянемо близше можливости політичної пропаґанди, то розумієть ся само собою, що навернути настроєних з темпераменту дуже важко. Правди політичного погляду не можна доказати льоґікою, і все можна стільки-ж арґументів навести проти, як і за якимсь поглядом. В темпераменті має одиниця провідника, якого не легко звести на манівці. Темперамент може очевидно зміняти ся, наслїдком чого можуть зміняти ся так само політичні погляди; солідний хронїчний жолудковий катар може в сїм напрямі більше зробити, як десять аґітаторів. Дуже часто змінюєть ся також політичне становище з віком, найчастїйше так, що поступовий запал меншає і навіть переходить у позитивний або неґативний консерватизм, в напрямі, в якім змінюєть ся темперамент. Той сам розвиток можна звичайно завважити в настроєних з материяльного інтересу, коли вони вже дороблять ся.

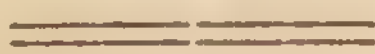
Аґітація, яка так мало має впливу на настроєних з темпераменту, вимагає так само в настроєних з привички перемоги певного опору, який одначе зроджений тільки з лїнивства і який можна перемогти, коли в людий вдасть ся вмовити, що така чи инша політика принесе їм матеріяльні користи, і таким чином перевести їх з кляси настроєних з привички до кляси настроєних з матеріяльного інтересу. Сї останнї є найвдячнїйші обєкти пропаґанди. Тому обіцюєть ся робітникам заосмотрене, рільникам зелїзницї, промисловцям охоронне мито і т. д. Приманюєть ся очевидним зиском. Тут виборча реторика з своїм

перекручуванєм правди і своєю перфідністю має свою найвластивійшу домену. На загальне добро ловлять ся власне тільки голоси тих, яких можна переконати, що плянований добробут перше всего принесе користь їм самим.

Ідеал свободи розцвитає чудово — в теориї. В дійсности дієть ся з ним те саме, що з иншими загальними ідеалами инших часів. Зрікаєть ся свободи, щоби при помочи замкнених рядів здобути власть, себ-то свобідне розпоряджене публичними добрами, власть довільно роздавати їх. Полїтична аґітація мусить що-раз більше материалїзувати ся, в тій мірі, як історичний розвиток що-раз більше веде до того, щоб економічні питаня стали єдино рішаючими чинниками полїтичної боротьби. Що ми йдемо в тім напрямі, про се не може нїякий безсторонний дослїдник сумнївати ся.

На той розвиток не треба нарікати. Він робити-ме полїтику що-раз більше діловою, може брутальнійшою, але рівночасно усуне богато ілюзий і богато полїтичного лицемірства. Предвічна боротьба між сьвітоглядами через те очевидно не згине, тільки можна буде її вести на свобіднійшій аренї. Як релїґія в безупинно змінним ідейнім крузї сьвітоглядів уже в значній мірі повалила ся, так повалить ся її полїтика. Настроєні з темпераменту сьвітогляди не зникнуть так само з полїтики, як не зникнуть з релїґії, але вони тут і там грати-муть побічну ролю і винайдуть собі нову арену, де велику боротьбу можна буде вести далї в нових формах.

Одно треба все тямити: що настроєні з темпераменту сьвітогляди не борють ся з собою, щоб себе перемогти і знищити, бо вони всї однаково потрібні, і вони безсмертні, власне тому, що настроєні з темпераменту. Вони борють ся з собою щоб держати в рівновазї сьвітовий розвиток.

II.

Маса.

I. Значінє суґестиї як чинника, що творить масу.

Історичний розвиток опираєть ся не тільки на індівідуальних поглядах на житє, але також на взаїмнім впливі індівідуальних і колективних поглядів, на взаїмности між особистістю і масою. Особистість, яка сама виплила з окруженя маси, себто розвинула ся під суспільними, місцевими і часовими впливами, складає данину з своєї індівідуальности, дає нові ідеї, які більше або менше швидко її основно приймає маса. Таким чином відбуваєть ся постійний приплив нових думок до маси, злучений найчастійше з сильним погрубленєм і поміланєм, через що ідеї приміняють ся до здібности приниманя маси. Той світогляд маси, такий мало суцільний, грубий і хиткий, уникає одначе інстинктово найбільших противенств її укладаєть ся в струю, яку в загальнім напрямі можна означити. Так повстають і зміняють ся дух часу і публична опінїя, так повстають і зміняють ся партиї й секти. Маси є се позбавлені всякої самостійної думки, сліпі орудя історичного розвитку, війська зложені з безіменних одиниць, яких важкими гарматами є колективні сьвітогляди, чи вони називають ся: дух Риму, магометанїзм, християнїзм, дух ренесансу, дух романтизму, чи виступають під назвами протестантизму і католицизму, консерватизму і лїбералїзму, націоналїзму, социялїзму і т. д. Ніяка ідея не побідить швидше, аж доки маса не виписала її на своїм прапорі, ніякий поет не може без маси управляти свого ремесла, ніякий монарх, ніяке правительство не могло би істнувати без мас, які на них присягнули би. Кожда форма правлїня є в дійсности висловом волї мас, абсолютизм так само, як демократична конституция.

»Масу« можна коротко означити як ґрупу одиниць, які в

даній хвилї переняті спільною ідеєю або спільним бажанєм і сьвідомі тоі спільности думки, волї, чи діяня. Не кождий припадковий збір одиниць творить масу в соціольоґічнім значіню слова. Товпа, яка на оживленій вулиці переливаєть ся сюди й туди, не є »масою«, бо одиниць не знязує ніякий спільний звязок. Та коли прохожі починають товпити ся з приводу якоїсь події, нещасливого випадку чи арештованя, чи щоби слухати вуличного проповідника, тоді звязок установлений, момент спільної сьвідомости лучить одиниці, припадкова товпа стала масою.

Тим чародійним способом, що спричиняє сю переміну, є суґґестия. Суґґестия спроваджує увагу, думку й волю одиниць до спільної точки й уможливляє тим спільне діланє. Без суґґестиї всякий психічний звязок між більшим числом людий ріжного социяльного походженя й рівня просьвіти був би виключений. Тому треба суґґестию вважати основним чинником психольоґії мас.

Суґґестиєю називаємо процес, при помочи якого впоюєть ся в одиницю без її волї понятє, яке змушує хід її думки до певного напряму. Рішаючим для стану суґґестиї є те, що — говорячи словами Бундта — наступає »звуженє сьвідомости«, яке серед даних обставин може впливати з такою силою, що стає »гіпнозою на яві«. Коли я через постійне повторюванє якогось твердженя, не даючи доказів або арґументів, заставляю якусь особу вірити в те твердженє, тоді маємо випадок суґґестиї. Твердженє може собі бути таке противне розумови, що хвиля простого міркованя виказала би всю його нестійність; одначе звуженє сьвідомости перешкаджає такому міркованю особи, що стає під впливом суґґестиї, і робить її неприступною для льоґічних закидів з посторонного боку. Суґґестию можна викликати також без слів, рухами й мінами. Коли увагу дитини приковують рухи пальця, або коли хтось зупинить ся на вулиці, пічне придивляти ся якомусь домови і тим примусить прихожих іти за напрямом його очий, то маємо власне діло з явицами суґґестиї.

Суґґестия, се універсальне явище, яке опановує всіх і втискаєть ся в усї відносини. Штука реклями є власне штукою, як

засуґґестіонувати публику; ми так часто зустрічаємо ся з назвами якоїсь фірми, що в кінці вишукуємо її, щоби в неї купувати, хоч не маємо найменшої запоруки, що в неї обслужать нас ліпше, як у сусїдній фірмі. Ходимо до театру, щоб дати себе засуґґестіонувати. Коли говоримо, що театральна штука викликає »ілюзию« то маємо властиво на думці: »суґґестию«. Бо хоч і як драма приковує нашу увагу, то звичайно ми сьвідомі того, що се театр, а не дїйсність. Тільки рідко наслїдком суґґестиї є справжня »ілюзия«, так, що прим. глядач кличе до героя, нехай уважає, бо лайдак має револьвер в кишенї.

Спекуляція, яка викликає на біржі звишку і знижку, послугуєть ся суґґестиєю. Поняте »актуальности« опираєть ся на суґґестиї: нема нїякої розумної причини, щоб я сьогодня, з приводу повороту славного подорожника до північного бігуна, цікавив ся Ескімосами й білими медведями, коли ті річи були для мене байдужі вчера і такими знов стануть за тиждень. Инший примір: Славна ориґінальна картина, Рембранд або Рубенс має торгову цїну 800.000 корон, коли копію, яка зроблена так знаменито, що навіть найлїпші знавцї ледви можуть її відріжнити від ориґіналу, можна дістати за 1000 корон. Ориґінал і копія мають очевидно таку саму силу викликати вражінє штуки, иншими словами, їх естетична вартість є однакова. Отже 1000 корон представляють — бодай приблизно — вартість штуки; остались 799.000 корон представляють — суґґестию.

В звязку з сим приміром вкажемо на явище **відворотної суґґестиї**, яка власне в сім випадку не остає без значіня. Копія може варта більше як 1000 корон, одначе обставина, що се »тільки« копія, обнижує її торгову цїну. Відворотна суґґестия є так само звичайним явищем, яке має вплив як на масу так і на одиницї. На деяких людий пересадне й напасне захвалюванє якогось товару впливає відстрашаючо. Вони стратять охоту читати книжку, коли її з усїх сторін будуть їм захвалювати, а мельодия стає для них нестерпна, бо популярна. І тут маємо дїло зі звуженєм сьвідомости, з суґґестиєю, але з суґґестию відворотного роду. Ще частїйше проявляєть ся вплив відворотної суґґестиї при заборонї (»заборонений овоч смакує«). Коли відраджуєть ся комусь читати якусь книжку, він аж власне тому

дістане на неї охоту; коли-ж книжку заборонять власти, аж тоді її успіх певний. Та в сім останнім випадку проявляєть ся рівночасно вплив суґґестиї сензациї і відворотної суґґестиї. Політична промова, виголошена перед мішаною публикою прихильників і противників, впливає на перших суґґестивно: противники укріпляють ся в своїй неприхильности до проголошених поглядів.

Загально звісний є вплив суґґестиї на фізичний стан одиниці, її сила причиняти ся до занедужаня, як також до одужаня. До одного шпиталю в Копенгазі привезли хору жінку, яка мала боляк в животі. Вона конче домагала ся операциї. Лікарі приступили до операциї, одначе показало ся, що усунене боляка неможливе. Щоби заспокоїти пацієнтку, лікарі вмовили в неї, що операция вдала ся. Всупереч всяким сподіваням пацієнтка виздоровіла. Коли незабаром після того згинула наслідком нещасного випадку, при обдукциї її тіла показало ся, що боляк зовсім зник. Визволене з пригнітаючої самосуґґестиї скріпило в неї на стільки фізичні сили, що вона перемогла недугу. Таких випадків можна знайти богато в виказах недужих і при чудодійних лїченях.

В богатьох випадках вплив **посторонньої суґґестиї** — суґґестиї з вні, викликаної чужою волею — скріпляє **самосуґґестия.** Тай взагалї самосуґґестия є дуже важним явищем. Вона проявляєть ся прим., коли хтось через сконцентроване своєї уваги на одно місце свого тїла викликає на тім місци вражінє свербіня, або починаємо мерзнути на вид людий, які купають ся в зимі, або може навіть на саму думку про купіль в озері зимовою порою. Заворот голови се характеристичний рід самосуґґесстиї. Боязнь перед упадком викликає таке звужене сьвідомости, що не можна про нічого иншого думати, як тільки про пропасть, яка знаходить ся під нашими ногами, і спричиняє вражінє такого скоботу як при дійснім паданю. Вражінє паданя може когось опанувати з такою силою, що се його примусить кинути ся в пропасть. Т. зв. ідіосінкразиї, відраза при виді, запаху або дотику певних звірят, ростин чи річий, які в більшости людий не викликають такого вражіня, полягають на суґґестиї, так само примусові уяви й ідеїфікс. Пересуди опи-

рають ся в части на посторонній суґґестиї, в части на самосуґґестиї. Маємо як загальні пересуди, які лежать в часї або мають свій корінь в певних суспільних кругах, так і пересуди особисті, утворені самою одиницею для себе.

Стороння суґґестия є двояка: виходить або від означеної особи, або від цілого окруженя, в якім живемо. **Особову суґґестию** виконують прим. родичі й учителї, — адже ціле виховане не полягає властиво в сути річи на влучнім примінюваню суґґестиї, — далї духовні й лікарі, і взагалї проявляєть ся вона в усїх відносинах, де з одної сторони стоїть авторітет, з другої менше або більше сліпе довірє. Сильні характери все суґґестіонують слабші. Пророки й оснувателї религії тільки рідко відзначають ся високою інтелїґенцією, але за те є се все визначні характери, яким самосуґґестия мономанії дає незвичайну силу суґґестиї. Князї й державні мужі впливають суґґестивно вже через своє виїмкове й вивисшене становище і через власть, яку мають, або яку в кождім разї приписуєть ся їм; за їх діяльністю слїдять з великим зацікавленем, навіть в справах, де та діяльність зовсім не має на увазї добра горожан держави, а їх слова, хоч-би й найбанальнїйші, розносить телеґраф по цїлім сьвітї. В меншій мірі можна те саме сказати про всї публичні особи, про ученого й біржевика, актора й письменника, футбалїста й атлета; кождий з них має свій круг суґґестіонованих, які цікавлять ся його словами, його вчинками, навіть його найінтімнїйшими відносинами. Всякий рід »снобізму« є станом суґґестиї. Популярний письменник знайде отворений ринок на все, що йому подобаєть ся видати, хоч би воно було й як маловартне, а навіть ще маловартнїйші річи, які він сам похоронив глибоко в своїм столї, знаходять читачів, коли їх видадуть після його смерти. Також в еротиці відграє суґґестия зі звуженем сьвідомости, на якім вона полягає, незвичайно важну ролю; половим інстинктом, товариським інстинктом і суґґестиєю взагалї вичерпуєть ся суть еротики. Народні бесїдники й адвокати є технїчно вивчені суґґестіонери. В процесі має суґґестия визначне місце. Обвинитель й оборонець старають ся кождий в свою користь засуґґестіонувати суддю. Та в нього професийний досьвід творить противагу проти суґґестиї. Одна-

че сього не можна сказати про кравців і шевців з лави присяжних, яких вибираєть ся без огляду на психольоґічне зрозумінє й досьвід і видаєть ся під вплив двох вправних суґґестіонерів, з яких кождий в інтересї своєї справи робить усе можливе, щоби звузити їх сьвідомість й не допустити їх до тверезої оцінки справи.

Способи особової суґґестиї є численні й відповідно до відносин ріжні. Богато людий є найбільше вразливих на виставність, але й простоти вживають як добре обчисленого способу суґґестиї; простий повстяний капелюх вибраного народом президента є так само предметом »снобізму« як обвішений орде-рами ґалевий стрій. Инші ловлять ся на дух і парадокси, або на емфазу й патос. Реторика, поезия й музика є скріпленими способами суґґестиї. Одначе найпростїйший і рівночасно найуспішнїйший зі всїх способів суґґестиї, се слово в усїх формах, в прозї й поезиї, слово без доказу, все на ново повторюванє твердженє й катеґоричне запевненє. В однім морськім купелевім місци одного дня розійшла ся звістка, що кілька метрів від берега появила ся »морська змия«. Всї вилягли на беріг і всї бачили виразно голову потвори, яка від часу до часу виринала з води. Навіть скептики були твердо переконані про істнованє містичного сотворіня. Кількох відфотоґрафувало потвору, инші говорили, чи не підплисти би в човнї і з близька її приглянути ся. Аж надійшов рибалка і сказав, що та »морська змия« не є нїщо инше, тільки темниї камінь, який то заливають хвилї, то він знов з них виринає. Цїлі роки купелеві гостї дивили ся на той камінь, і нїхто не впав на думку, що він подібниї до морської потвори; але як хтось запевнив, що се живе сотворінє, він усїм видав ся таким, аж доки суґґестиєю викликана ілюзия наслїдком поясненя рибалки не зникла так само швидко, як була утворила ся.

Слово, твердженє, не тільки творить віру, але й загріває маси до дїл. Відомий є влив Катонського „Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.'' Найсильнїйше впливає в тім напрямі клич, звязка фраза, яка в найбільшій короткости неначе містить весь сьвітогляд. Клич відповідає як-раз потребі маси: є поверховний, ґенералїзуючий, позбавлениї всякої означеної

думки, але будить неясне почуванє, яке знаменито надаєть ся до викликуваня імпульсів. »Поворот до природи«, »зірвати з Римом«, »боротьба проти капіталу«, »право житя«, »столітє дитини« і т. д. — є се фрази, які в абстрактній загальности подають певні тенденциї; а що масам здаєть ся, що в них містять ся ключі до розвязки великих суспільних проблєм, вони підносять маси понад самостійне вглиблене їх думки в ті проблєми, що лежить поза межами можливости духа маси, бо маса не вміє анї розумувати анї арґументувати. Лє Бон в своїй основній праці про »психольоґію мас« каже, що розумованє маси »полягає на складаню річий, які основно ріжнять ся від себе і тільки поверховно на себе похожі, і в поспішнім узагальнюваню особливих випадків«. Правильнїйше було би сказати, що маса тільки для таких розумовань є суґґестивно вразлива. Сповнити самостійну працю думаня, до сього маса наслїдком своєї природи нездібна. Клич є сильно дїлаючим стімулом, який викликає в масї сильні рефлєкцийні рухи і який тільки на такі маси не має впливу, що вже зімунїзовані противною суґґестиєю. Кличі можна все повторяти й повторяти, не боячи ся ослаблення їх впливу. Ще довго після того, як практичні відносини позбавили їх всякого значіня, живуть вони далї і впливають тільки завдяки звісному й улюбленому звукови слів.

Суґґестия середовища опираєть ся на традициї й публичній опінїї, на вкладах мертвих і живих. Вона впливає на малу скалю через дім і знакомства, на велику через моду, лїтературні й артистичні напрями, всї ті товариські тенденциї, які разом складають ся на те, що називаємо »духом часу«, і що в особливо замкнених та одноцїльних періодах перетворюєть ся в »стиль«. Один примір покаже, яку силу має суґґестия середовища. Винїжений сальоновий сьвіт XVIII. ст. витворив штуку вмирати з тим самим лагідним, гармонїйним супокоєм, з яким жило ся. Особливо жінки вміли вмирати стилево. З тактом і приличністю прощали ся зі сьвітом, без знаку страху або болю, який міг би розстроїти тих, що остають.

»Можна почислити тих, — пишуть брати Ґонкурти „La Femme an 18-e siecle''), — що в своїх останнїх хвилях не остали вірними свому житю, своїм прінціпам, свому становищу, на-

віть свому невірству. При словах: »Княгине, милий Бог є тут; позволите, щоби ввійшов? хотів би мати честь дати Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на приняте короля. Инші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на приняте короля. Инші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вмираючі жінки кличуть свого кухаря й видають йому зарядженя, щоб добре приймав гостий, щоб ті не опускали їх стола. Бачимо жінки, які скуку повільної недуги прогоняють тим, що пишуть завіщанє, в якім не забувають про нікого з своїх споріднених, приятелїв і знакомих, навіть про нікого з своїх бідних, — архитвір ясности, чудо пропорціонального рахунку! Ті строять свою смерть у вінки, обсипають її цвітами, окружають танцями, комедиями, любовю останньої години; инші укладають для себе нагробний напис... Деякі на кілька годин перед смертю складають сатиричні куплєти, инші антішамбрують на порозї смерти, співають піснї по мельодиї »Жоконди«... Є се столїтє, де вмираюча прінцеса каже прикликати до свого ліжка своїх лїкарів, свого сповідника і свого адвоката і каже до лїкарів: »Мої панове, Ви мене вбили, але се було по правилам Вашої штуки«; до сповідника: »Ви сповнили свій обовязок, нагнавши менї великого страху«; до адвоката: »Ви є тут на просьбу моїх людий, які хотять, щоби я зробила завіщанє«; в кінцї до всїх разом: »Ви всї добре граєте свої ролї, але мусите також признати, що й я моєї не граю зле«. Душа прінцеси йде пристроєна духом на зустріч смерти, так само, як тїло прінцеси Тальмон в синїй і срібній суконї несуть у землю«.

Суґґестия середовища в своїх ріжних родах є тривкійша, постійнійша від особової суґґестиї, впливає з більшою силою й меншою нагальністю. Суґґестия середовища, се безособова сила, яка з своїх сторін день за днем впливає на одиницю і тому всїм, що живуть в тім самім передовищи, мусить в більшій або меншій мірі витиснути своє знамя. Високо просьвічений чоловік не менше як іґнорант підпадає під вплив того роду суґґестиї, яка має свою почву в товариськім інстинктї, в сути людини як товариського звіря. Як швидко годимо ся ми з мо-

дою, яка зразу видавала ся нам сьмішна або погана! А мода, се найвизначнійший спосіб суґґестиї середовища.

За те про особову суґґестию треба сказати, що вона впливає найсильнійше і найпевнійше на прімітивні натури. Просьвічена одиниця, мислитель хоче бути переконаний розумовими арґументами; менше розвинена людина вдоволяєть ся тим, що слухає авторітету: так, непросьвічений і півпросьвічений, так менше здібний, дитина й дикар, так також маса, бо душевне житє маси дуже прімітивне.

З понятєм »душі маси« не треба лучити містичного представленя про душу поза окремими одиницями. Душа маси є тільки сумою душ одиниць, які складають ся на масу; через те, що вони зібрані на тій самій точці і звернені в тім самім напрямі, повстає щось в роді спільної свідомости, незалежної від волї одиниць. Одиниця на хвильку — сказати-б — відлучаєть ся від свого **я**, щоби стати несамостійним членом маси. Коли збори слухають промови, яка робить сильне вражене, підпадають під вплив не тільки суґґестиї, яка виходить від промовця, але також суґґестиї инших, які стають під його впливом. Мінами, рухами, окликами, суґґестіонують слухачі себе взаїмно. Кождий має інтензивне почуте, що знаходить ся в звязку з окружаючими, що його ще сильнійше загріває. Те явище яке можна би назвати **»міжсуґґестиєю«** і яке треба вважати самосуґґестиєю маси, відграє визначну ролю в усіх масових руках. Вправний дослїдник, попавши в масу, легко зможе завважити вплив міжсуґґестиї на себе самого; вид напружених мін, галас окликів признаня будить у нім дивно опяняюче почуте сили, яка знаходить ся в масї. Він особисто відчуває силу суґґестиї, хоч його думаюче **я** держить ся критично супроти положеня. При масових оздоровленях в Люрдї та инших відпустових місцях впливає не тільки суґґестия тих, що вже стали здорові, і самосуґґестия одиниць, але також міжсуґґестия серед громади недужих, що ждуть чуда, з яких один за другим оголошує, що відзискав здоровлє. Через міжсуґґестию можна суґґестию довести часом до **екстази;** є се стан, в якім »пановане якоїсь одної ґрупи представлень таке абсолютне, що кождий инший зміст думки, який рівночасно знаходив ся би в мозку з иншого жерела, воно зов-

сїм усуває її нищить« (Штоль). Маса в екстазї є зовсїм невмінима.

II. Душевне житє мас.

Душевне житє мас, як уже сказано, є дуже примітивне. Коли через безвільне розплинене душ одиниць в спільній сьвідомости повстає »душа маси«, передумовою того є очевидно те, що душевні настрої, з яких творить ся спільна сьвідомість, є загально людські. Психічний елємент, якого нема в моїй сьвідомости, не може бути викликаний суґґестиєю. Отже все зіндівідуалїзоване є виключене з маси. Властивости, які є тільки в немногих, не можуть увійти в душу маси, а тільки такі властивости, які всї мають. Тільки найпримітивнійші душевні настрої знаходять в сьвідомости всїх безпосередній відгук, і тільки таких можна сподївати ся в маси. А що ті примітивні душевні настрої є скрізь і в усїх часах менше більше ті самі, то всї маси по своїй природї і в своїх виступах є в сути річи однакові. Влучно говорить Лє Бон: »Власне те зібранє загальних властивостий поясняє нам, чому маси нїколи не можуть довершити діл, які вимагають високої інтелїґенциї. Рішеня в справі загального добра, ухвалені зборами визначних людий, які одначе займають ся ріжними специяльностями, є не богато лїпші від рішень, які ухвалили би збори слабих голов. В дійсности вони можуть зібрати разом тільки ті пересїчні властивости, які має цїлий сьвіт. В масах збираєть ся глупота а не дух«*).

Найпримітивнійший інстинкт в людинї є **інстинкт самозбереженя,** який, ставши сьвідомим, прибирає характер **самоукріпленя.** Самоукріпленє виступає в масах дуже сильно, через що прим. національні рухи знаходять в них дуже пригожу почву. Коли маса перемінить ся в секту або партию, самоукріпленє переміняєть ся звичайно в нетерпимість: в кождім арґументї бачить вона ворога, в кождім арґументї проти своєї жадоби чи своєї віри загроженє свого істнованя, і в почутю своєї сили торощить маса все, що їй опираєть ся.

---

*) G. Le Bon, La Psychologie des Foules, 12-e ed., ст. 17.

В природнім звязку з інстинктом самозбереженя остають ріжні елементарні настрої, передовсім інстинкт **рабованя,** себто насильного присвоєня собі плодів праці чи рабунку инших, або також присвоєня собі людських робочих сил (невільництво). Назбиранє добичі і людських знарядів праці розвиває й скріпляє споріднений інстинкт: інстинкт **власти.** Сі оба інстинкти, які доповняють самоукріпленє і йдуть далї хвилевого самозбереженя, знаходять ся в масї. Серед примітивних або розвільнених відносин масові акциї відбувають ся звичайно при рівночаснім плїндрованю; де істнують міцні суспільні звязки й укріплені правні відносини, там також інстинкт рабованя підлягає впливови суспільного ладу, що одначе його в сути річи не ослаблює. Тут виступає він в звязку з інстинктом власти, у взаїмних відносинах держав і наций, в відносинах між станами, клясами й партиями; словом, скрізь, де проти себе стоять орґанїзовані маси, інстинкт рабованя проявляєть ся як завойовницька полїтика, як станові привілеї і клясове законодавство, як партийна тиранія і звязані з нею появи: непотизм і корупция.

З самоукріпленєм споріднений в сути і в дїланю **страх.** Страх є тільки неґативною стороною самоукріпленя, але його наслїдки є ті самі, як і дїланє позитивного самоукріпленя, радости з проявленя власної сили; також страх заставляє маси до переслїдувань. Маси, які »зі страху стали терористичні«, є чи не найстрашнїйші. Місто чи край навістить якесь нещастє, маса попадає в жах або подразненє, і тепер вистане одно слово, щоби її скаженість звернути на якийсь означений предмет. Коли в середнїх віках вибухала зараза, часто обвиняли Жидів, що вони позатроювали криницї, і тодї вибухали крїваві переслїдуваня Жидів. І в наших днях телеґраф не рідко приносить звістку, що російські селяни підчас епідемії холери бунтують ся проти лїкарів і доглядачів хорих, яких висилають до них для орґанїзациї боротьби проти епідемії. Ґіскет, який за Люї Филипа був у Парижу префектом полїциї, сповідає, як в 1832 р., коли епідемія холери дійшла до самого вершка, повстала й летом блискавицї розширила ся звістка, що епідемія є наслїдком затроєня предметів поживи і напитків. На публичних площах почали

зараз збирати ся величезні товпи які в великім подразненю шукали за вимовниками видуманих злочинів. Підозрівали кождого, хто ніс фляшки або малі пакети. Богато осіб змасакровано тільки наслідком підозріня, що вони хотять насипати отруї в бочки торговців вина. На одній площі тисячна товпа обступила двох мущин, яких обвинювано, що вони хотіли дати кільком дітям затроєні пляцки. Оба мущини втікли до поліцийної стражниці. Стражницю обступила товпа, і поліцаї були-б понесли смерть разом з обома обвиненими, коли-б поліцийний комісар і один колишній офіцир не впали на добру думку розділити пляцок поміж себе і з'їсти на очах публики, що в ту мить перемінило скаженість товпи в загальну веселість*). Ту здібність в ту мить перескакувати від одного настрою в його противенство має маса так само, як дитина й дикар і як взагалї імпульзивні натури.

Як момент, який товаришить самовдержаню або страхови, виступає найперше **жорстокість,** розкошоване фізичними терпінями инших, почуванє, якого переважно половий характер можна вважати тепер уже зовсім певним. Також жорстокість належить до елементарних інстинктів, які все ворушать ся глибоко в нутрі культурної людини. Хоч люди з певною просьвітою переважно жахають ся бути присутними при публичнім траченю, — між ин. тому, бо присутність при такім заздалегідь приготованім акті траченя занадто виразно сьвідчила би про істнованє первісного інстинкту, — одначе тільки дуже мало відмовляєть ся придивляти ся нещасливому випадкови, який трапить ся припадково на їх дорозї. Інстинкт, який заставляє людий збігати ся, щоб поглянути на чоловіка, який упав з вершка церковної вежі, є очевидно доволї складний. Тут входить в гру приманчивість незвичайности, в меншій мірі також милосердє, — в меншій мірі, бо люди спішать дивити ся, хоч знають що не можуть нїчого помогти. Одначе переважаючим моментом є тут все таки садистична розкіш при видї фізичного терпіня, звана популярно »подразненєм нервів«. Хто спішить, щоби поглянути на чоловіка, роздавленого колесом воза, відчу-

*) Сей факт подає G. Tarde в L'Opinion et la Foule, ст. 187—8.

ває в темній неозначености те саме вражінє, яке, розвинувши ся свобідно, проявляєть ся як »тропікальний шал«. Ще більше ослабленим тому менше пожираючим сили виступає той первісний інстинкт при читаню крівавих сцен в сензаційних ґазетах і вуличних романах.

Такі щоденні явища поясняють, як афекти маси можуть ви родити ся в кріваву екстазу. Що садистична розкіш є постійним чинником в душевнім житю мас, вистане поглянути на горячково дрожачих людий, які з остовпілими очима товплять ся, щоби приглянути ся нещасливому випадкови. На сїй вразливости характеру мас полягає притягаюча сила карколомних циркових штук. Маса глядачів приглядає ся грі чоловіка з льва ми й тиґрами не так на те, щоб подивляти побіду чоловіка над грубою звірячою силою, як в таємній надії, що звір може роздерти чоловіка. Є се льотерия з дуже неправдоподібною вигра ною, але иноді виграна така дістаєть ся глядачам. Обставина, що на випадок сього сильно проявляєть ся відраза культурного чоловіка до проливу крови, а навіть може повстати паніка, нічого тут не зміняє. Хоч і як примітивна є душа маси, можуть у нїй рівночасно істнувати противні настрої.

Перехід від пасивної розкоші на вид кровавого припадку до активного проливу крови не є для маси особливо важний, хоч культурний ступінь і народний характер проявляють тут свій вплив. Сама маса не має тут очевидно зрозуміня для тої сторони свого душевного житя; садистична розкіш прикриваєть ся маскою всяких поважаних мотивів. До первісного інстин кту жорстокости додаєть ся незвичайний суґґестивний чинник, який може називати ся прим. »справедливість«, »добро вітчини« чи »охорона віри«, і вже маємо екстазу вбиваня. Маса американських горожан, яка тягне Неґра в ліс, обливає там нафтою і живцем спалює, переконана, що робить се з почутя справедливости; жертву обвинюють о знасилуванє білої женщини, а Неґр на все здібний. Маси париських санкільотів, які вбивали на вулиці »аристократа« й обносили на списї його голову, мотивом свого вчинку вважали »загальне добро«. Чи-ж не були всї аристократи »вороги вітчини«? А інквізитори думали, що се проявляєть ся в них виключно їх християнська ревність,

коли мучили еретиків мужеського і жіночого пола з усім вирафінованєм тортур, а в кінці торжественно палили їх на славу Божу. »Одичінєм людського духа« називають часто такі прояви. Атавізм був би тут докладнійшим висловом. Не треба культурного чоловіка довго обшкробувати, щоб побачити ґориля.

Також товариські інстинкти людської натури знаходять ся в масї. Їх формами є елєментарне почуте справедливости і певне співчуте для слабих і безпомічних. Сї оба почуваня є в масї тепер універсальнійші ніж давнійше. В часах, коли почуте права і симпатия обмежають ся на племя чи релїґійну спільність, не можна в сїм бачити богато більше, як тільки одну з форм самоукріпленя. Тільки через довгий розвиток набирають ті почуваня мас загальнійшого гуманного характеру. Від тисяч лїт істнують маси, на які впливали гуманні ідеї (буддисти, найстарші християнські громади), а одначе аж в останнїх столїтях дійшло до того, що припадкові маси, яких не лучить звязок спільної віри або спільного переконаня, є доступні для суґґестиї гуманних ідей. З сього виходить, що також маса підлягає законови розвитку, хоч той розвиток відбуваєть ся страшно поволи. Але ті другорядні почуваня мас є звичайно слабші від первісних. Де запанує самоукріпленє або страх, там мусять мовчати почуте справедливости і співчуте.

Се є головні чинники психічної власности мас. З тими елєментарними інстинктами має до дїла аґітатор і народнїй провідник. Інтелєктуальні моменти не відграють тут ніякої ролї або дуже зникаючо малу. Маса є позбавлена, поступає імпульзивно, піддаючи ся всяким суґґестиям, які зустрічає на своїм шляху, і легко довести до одушевленя або до фанатизму.

Ріжниця між сими обома понятями є тільки та, що ми в відношеню до нас самих і наших однодумцїв називаємо одушевленєм те, що в наших противників уважаємо за фанатизм. Так само, як говоримо про патріотизм у нас і наших земляків, а те саме явище в несимпатичної нам нациї називаємо шовінїзмом. Прим. один французький клюб в Мецу устроїв в січни 1911 р., не вважаючи на заборону поліциї, аґітацийне свято. Одна німецька ґазета, описуючи те свято, писала, що всї присутні були »пяні від так званого одушевленя«.

Що з того настрою маси вийде, користь чи шкода, залежить від припадкових обставин і роду суґґестиї. Одушевлене є все сліпе. Коли масу запалять товариські інстинкти, може вона в своїй сліпоті спричинити инші наслідки ніж намірені, але її ділане є иноді повне такого самовідреченя, до якого рідко коли підносить ся думаюча одиниця. Властивістю маси є хитане між крайностями. Де ділає міжсуґґестия, там можуть наступити найбільші мучеництва й найбільші пожертвованя, але з другої сторони де провідними мотивами її діланя є нетерпимість чи страх, злучені з жорстокістю, наслідки бувають часто страшні.

Релігійна суґґестия є дуже складна й торкаеть ся всіх обговорених сторін душевного житя мас. Найперше зустрічаємо тут самоукріплене. Зорґанізована в релігійну громаду або націю маса укріпляє своє істноване не тільки земними способами, але також союзом з надземськими силами. До сього долучаєть ся страх, що ті сили можуть мстити ся, коли не дістануть належної данини або коли не обороняти їх справи. Получене релігійної суґґестиї з інстинктом рабованя, який лучить ся з інстинктом власти, є одним з найсильнійших ферментів, які знає історія. Відомими примірами того є: з одної сторони »свята війна«, яку викликав Магомет, тип великих релігійних суґґестіонерів, яких сила лежить в інтензивности їх самосуґґестиї, і його наслідники, і яка за кілька десятиліть сотворила державу більшу від римської держави на її висоті, а з другої сторони хрестоносні походи, які повстали з одного з наймогутнійших суґґестийних рухів в історії християнства.

Релігійна суґґестия є далі доброю почвою для жорстокости. Жорстокостий, яких инакше маса жахала ся би, допускаєть ся вона без скрупулів, коли вмовить в себе, що поступає по волї якогось божества. Представлене, що сповнюванем якогось акту жорстокости виконуєть ся тільки божеський присуд (справедливість) або причиняє ся до зменшеня терпінь жертви по смерти (співчутє), відбирає масі всі грузди, так що вона в цілости може віддати ся розкоші, злученій з видом фізичного терпіня і з активною участю в задаваню мук. Палене

на кострі є тільки одним з примірів, та за те дуже характеристичним для психольоґії маси.

Сим не хочу сказати, наче-б почутє справедливости і співчутє були в дійсности виключені з области релїґійної суґґестиї. Навпаки, релїґія, яка має етичний характер, може мати велике значінє як заохота для тих товариських інстинктів, які часто аж наслїдком того, що їх представляєть ся як Божі заповіди, стають постійними складовими частями сьвідомости маси. Обставина, що релїґійна нетерпимість ставить певні границї, не управняє до заперечуваня товариського впливу релїґії. Маса вірних, яка з побожністю — побожність є станом чистої суґґестиї або самосуґґестиї — вислухала богослуженя, вийшовши з церкви, буде звичайно більше ніж коли инде настроєна до добродійности.

Релїґійна суґґестия є взагалї для психольоґа незвичайно цїкава, власне тому, бо вона впливає на всї інстинкти маси і заставляє їх до особливо сильних прояв. Вона позволяє нам оглядати вплив масової суґґестиї — сказати-б — під мікроскопом. Релїґійні суґґестіонери вживають все і всюди тих самих способів. Отже передовсїм слова, все повторювані твердженя, патетична мова, яка будить то надії то страх, загадочні, містикою незрозумілости чаруючі фрази, вкінцї символїчний церемонїял, молитви й лїтанії, відправлювані часто в незрозумілій для маси мові, як латина, санскрит, і т. д.

Орієнт був у всї часи богатий на таких суґґестіонерів, по части переконаних пророків, по части на половину або і в цїлости ошуканцїв. Аль-Галядж, якого суфі, містики ісляму, вважають великим святом, мав бути чоловіком, який знав грохи альхемію, а поза тим був зовсїм непросьвічений, та за те енерґічний і впертий, відважний супроти авторітетів, чоловіком, який вмішував ся до високих річий, старав ся валити правительства, голосив науку інкарнації, виступаючи перед королями як шіїт, а перед простим народом як суфі. В екстазї кликав: »Я Бог!«, а до своїх учеників говорив: »Ти Ной!« »Ти Мойсей!« »Ти Магомет!«, додаючи: »Я казав їх душам вступити в наші тїла«. Або говорив зовсїм безглузді фрази, прим.: »Отсе сходить ясний Бог сьвітла, що сьвітить своїм сьвітлом«. Удавав, що мо-

же творити чуда, прим. простягнувши руку і взяти її назад наповнену мошусом або монетами, які розкидав поміж глядачів. Або схоплював неначе з воздуха овоч, одначе один з очевидців каже, що той овоч, коли його хто инший брав у руки, перемінював ся у гній. Один чоловік захорував і хотів яблока, одначе не можливо було такого яблока дістати аж доки Аль-Галядж не простягнув руки і не взяв її назад з яблоком, про яке сказав, що воно з райського саду. Один з присутних завважив, що райські яблока не псують ся, а в сім є хробак. »Се тому, — відповів Аль-Гяллядж, — бо воно з місця вічности зступило в вітчину дочасности, тому зіпсутє знайшло шлях до його серця«. Ся відповідь подобала ся присутним ще більше ніж саме чудо. Аль-Галляджа в кінці (922 р. після Христа) серед важких мук страчено. Та його однодумці не хотіли вірити в його смерть, хоч його голова була якийсь час виставлена на публичне видовище, й говорили, що се якесь звіря в його подобі понесло смерть. Який великий був його вплив на сучасних, видно з того, що вважали за потрібне заприсягати книгарів, що вони не будуть купувати ані продавати його писань*).

В магометанськім Орієнті стрічаємо скрізь такі типи, аж до наших часів, коли в Марокко й деинде пророки голосять »святу віру«. Такий святий з політичною закраскою, в якого характері самосуґестия і сьвідоме ошуканство спливають ся разом без ясно зазначених границь, може все викликати масові рухи, які иноді можуть перейти в правильну війну, що загрожує державі й династиї.

В Европі середні віки були зовсім переняті релїґійною суґестиєю. Папа, який без значнійшої армії був більш могучий ніж королї й цїсарі, був плодом релїґійної суґестиї. Про хрестоносні походи вже згадувано як про примір суґестиї, в якім разом спливали ся віра й інстинкт рабованя. Здобутє Єрусалима в першім хрестоноснім поході показує, як релїґійне одушевленє і садистична розкіш можуть злучити ся в найдикшу екстазу вбиваня. Всі тогочасні справоздавцї оповідають, що кров убитих в мошеї Омара стояла високо на землї. Очеви-

*) E. G. Browne: A literary history of Persia, I., ст. 428—36.

дець Раймонд д'Ажіль оповідає, — без сумніву зі значною пересадою, яку треба приписати очевидно самосуґґестиї, — що кров сягала їздцям аж до колін. Коло 10.000 осіб, мужчин, женщин і дітий, убито тут, говорить Фульше де Шартр. Побожний Ґолфрід, який не брав участи в сїй кровавій купели, пішов з трьома товаришами без зброї і босий до церкви сьвятого гробу. Коли про се розійшла ся звістка серед християнського війська, всї зараз поскидали свою окровавлену одїж і пішли з голими головами й босі до церкви воскресеня, наповняючи цїлий Єрусалим своїм зойком і плачем. В цїлім містї лунали тільки покутні псальми і слова Ісаїї: »Ви, що любите Єрусалим, радуйте ся разом з ним«. По тій побожности повбивано всїми можливими способами всїх осталих мешканців міста: одним постинано голови, других повбивано стрілами, инших примушено скакати з веж, ще иньших спалено на повільнім огни*).

Здобутє Безіє підчас хрестоносного походу проти Альбігензів дає зовсїм подібний примір екстази вбиваня, полученої з рабунком. »Наші не щадили анї стану анї пола; вбили 20.000 осіб; цїле місто сплїндроване і спалене; дивно лютував Божий суд«, — читаємо в звітї до папи. Тї самі властивости повторяють ся з монотонностю масових суґґестий в ночи Вартоломея, яка зрештою тягнула ся майже цїлий місяць.

В сучасній історії Орієнту дає бабістичний рух повноту характеристичних властивостий для дослїдів над релїґійною суґґестиєю. Хоч оснуватель релїґії Баб був ледви знаний особисто, — тільки дуже мало його однодумців бачили його на свої очи, — і хоч він в своїх нудних, дїтвацьких писанях нїколи не підносить ся на висоту свого естетичного взірця, Корану*), одначе, завдяки загальній корупциї шіїтського духовенства, яка причинила ся до зросту його науки, викликав він сильний і для перської держави небезпечний рух, який між ин. замітний тим що показує до якої відваги здібні Перси, яких уважають трусами, коли їх захопить релїґійне одушевлене. Різня бабі-

*) Raymond d'Agiles, цитовано на основі Michaud: Histoire des Croisades, livre IV.

*) Бега-Улляг, який продовжав дїло Баба, без сумнїву значно перевисшав свого попередника інтелїґенциєю.

стів у Тегерані в 1852 р. з приводу атентату одного з членів секти на шаха показує в найяркійшій формі з одної сторони екстазу вбиваня, з другої екстазу мучеництва. Одного бабіста вбив брат і сини великого везира разом з слугами й порубали на куснї, одного мінїстер загряничних справ з одним висшим урядником, одного професори унїверситету, одного видали артилєристам, які найперше викололи йому одно око, а потім привязали до армати і рвали на куснї, одного дістали на забите тегеранські купцї, одного інфантеристи, одного видали товпі, яка била його кулаками, камінєм і палицями, аж доки не згинув, — і т. д. Хана Гаджі Сулєймана мучили як і богатьох инших бабістів тим способом, що робили ножем дїри в його тїлї і вкладали туда запалені сьвічки. Так водили його по містї доти, аж сьвічки вигоріли і гніт горів далї насичений товщем його тїла. Потім прибили йому до босих ніг розпалені підкови і так його знов водили по містї, в кінцї повиривали йому всї зуби і повбивали в голову. Аж тепер він умер; його тїло розчетвертували і виставили на чотирох брамах міста на видовище. Серед тих страшних мук він весь час виголошував вірші, в яких в суфійськім стилю оспівував свою любов до Бога. Жінки й дїти, яких покровавлених на цїлім тїлї з запаленими гнотами в ранах, гнали через місто батогами, ішли наперед, танцюючи і співаючи: »Справдї, ми приходимо від Бога і до нього знов вертаємо«. Геройство тих жертв оставило на населеню Тегерану на довгі лїта незатерте вражінє і приєднало бабізмови тисячі й тисячі вірних*).

Французький соціольоґ Тард**) досліджував ріжні роди мас, з яких найважнійші є маси демонструючі і дїлаючі. В перших »завважуеть ся дві властивости, які мають в собі щось жіночого: дивно яркий символїзм з особливо бідною уявою для вишукуваня тих символів, які все ті самі і повторяють ся аж до знуджения. Прапори, статуї, релїквії, иноді відрубані голови на списї, оклики або крик, псалми або піснї, ось майже все, що во-

---

*) Лив. Gobineau: Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale (Париж 1865), ст. 301—7, також офіціяльний звіт в A.-L.-M. Nicolas: Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, Histoire, ст. 437—45.

**) L'Opinion et la Foule, ст. 38 і д.

ни вміли винайти для висловленя своїх почувань. Та маючи мало ідей, вони тим більше держать ся їх і без утоми викрикують ті самі оклики і повторяють на ново той сам похід«.

Ділаючі маси можна на думку Тарда поділити на люблячі й не люблячі: »Але на яке справді плідне діло обертають люблячі маси свою діяльність? Не знати, що шкідливійше, ненависть чи любов, проклони чи одушевлене маси. Коли вона реве, захоплена канїбальським шалом, тоді вона очевидно погана; але коли вона з поклонами стелить ся під ноги одного з своїх земних ідолів, випрягає його віз і бере на свої плечі, тоді звичайно півбожевільний чоловік як Масанїєльо, дикий звір як Марат, ґенерал шарлятан як Булянже є предметами її ідолопоклонства, яке творить диктатури й тиранії«.

Одначе є »відміна люблячих мас, яку бачимо дуже часто і яка грає дуже потрібну й дуже спасенну суспільну ролю і творить противагу всего того злого, що коять всї инші роди мас. Се маса серед сьвята й радости, залюблена сама в собі, опянїла від радощів сходин для самих сходин... Очевидно, не вся продукция полягає на будованю домів, вироблюваню меблів, одежи, предметів поживи. І суспільний мир, суспільне єднане, які дістають свою поживу від народнїх забав, веселих сходин, періодичних сьвят цїлого села чи міста, коли всяка сварка на хвилю розпливаєть ся в спільнім бажаню бачити ся, дотиркати ся себе взаїмно, симпатизувати з собою, той мир, те єднане, се плоди, які мають не меншу вартість як плоди землї, вироби промислу... Як можна би в кінцї, після сьвяточних мас, забути про жалібні маси, які під тягарем спільного болю їдуть за домовиною приятеля, великого поета, національного героя? І вони є сильними стімулами для суспільного житя; спільною жалобою так само як спільними радощами вчить ся народня маса лучити всї окремі волї спільним звязком«. Є се товариські інстинкти, як і тут зазначує Тард як плодючий елемент душі маси.

Зрештою треба розріжнити два головні роди мас, які в своїй сути і в своїм діланю виказують немало важні ріжниці: маси **місцеві й розкинені.** До першої катеґориї належить кожде припадкове збіговище на вулицї, круг слухачів ораторської

трибуни або сцени, громади демонстрантів, борців на барикадах і т. д.; до другої належать люди, які підлягають суґґестиї тих самих книжок або ґазет, які розвивають ся в такім самім середовищи, люди, які зрештою живуть иногдї зовсім далеко один від другого, навіть не знаючи нїчого взаїмного про своє істноване. Остання катеґория звязана з собою особовою суґґестиєю і суґґестиєю середовища; за те не підлягає вона так безпосередно як місцеві маси міжсуґґестиї; вони не бачать себе й не чують і мусять вдоволяти ся сьвідомістю того, що кругом у сьвітї инші люди читають ті самі книжки й ґазети і так само підпадають під їх вплив, або що вони окружені тисячами або й міліонами людий, які їм особисто незвісні, але з якими лучить їх спільний звязок мови і традициї і тим самим способу думаня й житя. Се останнє відносить ся до нациий як до мас. Ділане розкинених мас не є так дуже обмежене часом і місцем, як місцевих; суґґестия є тут менше остра і не так легко доходить до екстази або панїки. Розширенє знаня читаня в наших часах уможливило більший вплив ідей на віддаленє і через те зробило розкинені маси особливо важним чинником. Одначе вони в своїй сути не ріжнять ся від місцевих мас і є так само »нетерпимі, горді, безкритичні, зарозумілі, тай думають, називаючи се публично опінїєю, що їм усе мусить уступити, навіть правда, коли вона стоїть їм на шляху« (Тард).

За те в своїй сути ріжнить ся від маси **корпорация**, союз одиниць з спільними матеріяльними або духовними інтересами. Хоч суґґестия й тут має свій вплив, одначе круг представлень в корпорациї опираєть ся переважно на річевім і професийнім знаню, себто є раціональний і критичний.

Взаїмний вплив між одиницею, творчою, провідною або пануючою особистістю, і між масою, яку сотворила суґґестия і яка виступає під впливом суґґестиї, творить історию. Всї »рухи«, які знає істория, воєнні й мирні, се прояви суґґестиї. В суґґестивнім опянїню виграєть ся битви, переводить ся повстаня й революциї. Культури повстають, зміняють ся й опадають під безнастанним, повільним і постійним впливом суґґестиї середовища. Острі суґґестиї впадають найбільше в очи. Характеристичні приміри сього знаходять ся на кождій сторінцї історий.

Діяльність такого Алькібіяда, Демостена, Ґракха, Цезара зродила ся очевидно з потреб часу, але під психольоґічним оглядом опираєть ся на суґґестиї. Виголошена з великою ораторською штукою і грубими ефектами промова Антонія над трупом Цезара довела Римлян до такої екстази вбиваня, що вони роздерли на куснї одного народнього трибуна, Ґая Гельветия Цінну, тільки тому, що він припадково називав ся так само, як претор Люцій Корнелій Цінна, який публично виславляв убийників Цезара. Нарід сповнив се страшне діло, як оповідає Аппіян, анї не хотячи чути про те, що оба Цінни мають спільне тільки назвище. Відомий є вплив суґґестиї таких людий,як Людвик XIV., шведський Кароль XII., Наполєон І. Вольтер був визначний суґґестіонер, який ріжними способами витискав на сучасних своє особисте знамя, і то далеко поза границями Франциї. Наймогутнійші монархи того часу бачили точку своєї гордости в тім, щоби з тим переписувати ся, а його замочок Ферне став відпустовим місцем для побожних прихильників. Суґґестия Руссо витискає своє знамя на гіперсентіментальнім часї безпосередно перед революциєю, а його ідеї всякають в теориї революциї й оставляють слїд з усіх областях духового й полїтичного житя XIX. столїтя. »Його любили — пише Ж. Лєметр — і богато любить його ще й тепер; одні, бо він мистець ілюзий і апостол абсурдів; другі, бо він між славними письменниками сотворінє з нервів, слабости, гріху, болю і мрії«. Руссо иншими словами був власне одною з натур, що відзначають ся тими нельоґічними, ірраціональними властивостями і тими імпульзивними тенденциями, які найбільше надають ся до того, щоб суґґестіонувати маси.

Французька революція се найбільш обємисте repertorium для проявів масової суґґестиї. Безкритичне розфанатизоване доводить то до жертволюбивости, як на звіснім нічнім засїданю з 4. на 5. серпня 1789 р., коли заступники всїх трьох станів з міжсуґґестивним одушевленєм суперечничали в відреченю від привілеїв, то до геройства подвигів революцийних війн, то до екстази вбиваня в вересневих днях. Сентіментальні сьвята братаня міняють ся з рiзнями, підчас яких часто виступають канїбальські риси, і страх, садизм і інстинкт рабованя сплива-

ють ся в одно. Рідко виступає так ясно власть кличів як тоді; все лунають оклики »vivat« і »pereat«; рефрен »ca ira« будить надії а страшне »a la lanterne« в ту мить викликає в масї відповідні настрої й рухи; в словах »третїй стан«, »нация«, »нарід« містить ся маґічна сила, коли тимчасом слова »аристократ« досить, щоб пустити в хід інстинкт вбиваня маси, а слово »veto« впливає як червоне сукно навіть на тих, що нерозуміють значіня того слова. Француська революция взагалї стає зрозуміла тільки в сьвітлї суґґестиї, тої альфи й омеґи психози маси.

Зовсім такі прояви виступають в российській революциї 1905-ого і дальших років з її боротьбою за свободу, бунтами, погромами, страйками й епідеміями вбиваня.

Дальшим цїкавим приміром острої суґґестиї з сильною заразливістю є афера Драйфуса. Нїколи перед тим нїяка судова справа не зробила такого вражіня на цїлій земській кулї. Справа Драйфуса показала, до якого величезного значіня дійшла в часах читаня ґазет розкинена маса.

III. Суверенна маса.

Парляментаризм є очевидно наймогутнїйшою з усіх суґґестий середовища наших часів. Як новий сьвітогляд, якого засобами власти є не релїґія, не страх перед тим сьвітом, тільки полїтика, примус леґітимованого конституциєю діланя маси, безособовий і немилосерний примус, який скриваєть ся під іменем свободи, парляментаризм виріс з лїбералїзму й демократизму. Головна помилка лїбералїзму лежала в тім, що він побудував свою проґраму на двох основних прінципах, які мусїли би взаїмно виключати ся: на свободї й рівности. Тому в своїй історичній ролї лїбералїзм став перше всего камінярем на службі демократизму, нової сили, яка, опираючи ся на ідеї рівности, захопила керму в свої руки. Свободу демократизм, розуміеть ся, також признав за свою, одначе був готов її позбути ся, коли-б ті оба прінципи попали з собою в конфлїкт. Демократизм став для XIX. столїтя тим, чим була римська церков для середнїх віків: sacrosancta, непомильна інституция, яка шукала своєї основи в сьвятій природї. Як релїґійна віра в середнїх віках,

так і демократизм усе переняв своїм духом: штука й література, товариські форми й ноша, все стало демократичне.Все,що стояло демократизмови на шляху, зметено, а щоб завершити своє пановане над сьвітом, почав він в кінці при помочи машинових гармат, зелїзниць і преси звертати лїниву Азию з її тисячлїтних шляхів.

Сьвіт знав і давнїйше репрезентативні системи. Інституция станів давала становим інтересам, солідним клясовим інтересам їх заступництво; кождий стан обороняв свої інтереси, почував себе на певнім ґрунтї, знав, що йому принесе користь а що шкоду, і через те важко було збити його з шляху при помочи суґґестиї. Та тепер утворено систему, на якої основі кожда одиниця заступає в нутрі і на верх якусь часть — може одну дво-мілїонову, може одну двайцять-мілїонову — держави з усіми її безконечно ріжнородними інтересами. Кожда одиниця заступає в дійсности цїлу державу в мікрокосмі, а кождий народнїй заступник заступає знов певну, основними законами означену скількість тих мікрокосмів, стільки і стільки частий держави. Одначе ясна річ, що одиниця не може заступати держави як цїлости, якої інтереси тільки немногі можуть обняти, з тою самою ясністю, що свої власні, добре означені клясові інтереси, які вона добре знає. Думали, що через демократичну систему осягнеть ся заступництво абстракций і доґм; справа представляєть ся на жаль так,що полїтика дає тим ширше поле для суґґестиї, чим менше містить конкретних реальностий. В тій самій мірі, як розпливають ся понятя, панують фрази, які мають закрити неясність думки. Девятьнацяте і двацяте століттє є власне в визначнїй мірі періодом фрази й полїтичної суґґестиї.

Полїтична історія наших часів стала нудна, вона вже не є історією особистостий, тільки історією числа голосів. Модерна полїтична хронїка посуваєть ся від виборів до виборів, її зміст творять приняті й відкинені проєкти законів, партийні пересуненя, голосованя, заяви довіря й недовіря і зміни мінїстрів. Одначе всї ті партийні провідники, бувші, теперішні й будучі мінїстри, се тільки імена з означеним партийним звуком, але безособового змісту; може сей чи той і запишеть ся

в памяти, бо незвичайно довго вдержав ся на міністерськім фотелї, або підчас його урядованя стала ся якась особливо важна подія, одначе тільки рідко мати-муть вони в памяти як індівідуальности; всї вони вилиті в ті самі парляментарні форми, їх діяльність, се океани слів. Найбільш індівідуально виступають ще звичайно міністри заграничних справ, бо їх ресорт знаходить ся в части поза парляментарною машинерією. Зрештою властивости державного мужа є в наших часах радше перешкодою для того, хто хоче зробити полїтичну кариєру, бо його розумінє справи робить його менше податливим супроти домагань мас. Коли в 1901 р. Данїя перейшла до парляментаризму у властивім значіню слова, один з нових міністрів, що означали зміну системи, заявив публично, що »минули часи річевого знаня«. Тими словами схарактеризував він коротко й ясно суть парляментаризму. Парляментаризм не питає, яка полїтика влучна й розумна, тільки, чого хоче маса. Його наука перенята містичним представленєм, що маса має божеський інстинкт, який є більш непомильний нїж усяке річеве знанє.

Та коли від полїтика не вимагаеть ся здібностий державного мужа, то він потребує иншої здібности: здібности провадити масу. Він мусить оставати в постійнім звязку з прімітивною душею маси, мусить усе мати приготовані слова, яких запалюючий вплив на маси йому відомий, і мусить уміти проголошувати ті слова все з таким самим одушевленєм, щоби вдержати суґґестию.

Полїтична пропаґанда складаеть ся з отсих головних частий: 1) Підношенє перших партийних доґм, яких суґґестия впливає запалюючо на настроєних з матеріяльного інтересу, з привички або з темпераменту. 2) Нападанє на противників, яких злобність і глупоту представляеть ся то з патетичним обуренєм то з іронїєю; натура полїтичної боротьби спричинює, що для таких нападів нїколи не забракне матеріялу. 3) Підношенє вартости й ідеалїзму власної партиї й її провідників, при чім пропаґанду підпомагає вразливість маси на мельодраматичні противенства: прімітивна народня естетика любить грубу характеристику: чорне проти білого, благородне проти підлого. 4) Менше або більше укриті обіцянки матеріяльних ко-

ристий на випадок, коли партия прийде до власти або вдержить ся при вже здобутій власти.

Про всім тім фраза є скрізь найліпшим способом для суґґестіонера. Кождий тверезий дослідник може що дня міряти силу суґґестиї студіованем політичних промов і їх відгуку — ґазетних статей. Найгрубші перекрученя правди і найбільші безглуздя поликаєть ся зовсім легко; засуґґестіоновані в означенім напрямі слухачі не реаґують, — або тільки елементарними вибухами гніву, — коли апелюєть ся до них при помочи льоґіки; річеві докази нічого не значать супроти виказаня, що противник перед двайцяти роками заступав думку, яка ріжнить ся від його теперішнього погляду. Коли давнійший міністер А. докаже, що теперішній міністер Б. зробив велику помилку, то сей думає, що вийшов чесно з цілої афери, коли може публиці пригадати, що А. має на своїй міністерській совісти таку саму помилку; слухачі тішать ся і ніхто з них навіть не подумає, що помилка міністра Б. не стає через те менша, а її наслідки лекші. Замітна є також легкість, з якою партийні провідники сьогодня можуть переконувати своїх прихильників про знаменитість партиї ,з якою заключили союз, коли вчера, як ще знаходили ся в опозициї до тої самої партиї, представляли їх як вершок усего злого, — і навпаки.

Виборча аґітація прибирає в ріжних краях менше або більше яркі форми. Анґл.-Сакс. звісні з своїх великанських виборчих реклям. В Франциї борють ся кандидати при помочи афішів ярких красок, де виставляють себе й понижають свого противника; ся словесна боротьба має для маси таку саму притягаючу силу як прим. боротьба когутів. Про особливо поучаючі для психольоґії мас виборчі відносини в Угорщині пише кореспондент "Koelnische Zeitung" в цьвітні 1910 р.: "Добрий тузин ріжних підприємств істнує тільки для того, щоб заосмотрювати кандидатів у добрі аґітацийні засоби .Найбільшу ролю відграють тут прапори. Крім того мусить кандидат не тільки для виборців, але також для членів їх родин постарати ся о букет з пестрих пер до капелюха, а на тім букеті виписане його імя або навіть портрет. Мусить ся також роздати пестрі стяжки, ґузики, а навіть циґарниці з іменем кандидата. Одно новозало-

жене підприємство вибрало собі за спеціяльність зиготовляти й друкувати карикатури виборчих противників і віршовані пасквілї на них. Треба тільки подати партийну приналежність кандидата і якусь з його слабих сторін, — і за 50 корон дістаєть ся до дому тисяч штук карикатур і віршованих пасквілїв. Инше підприємство видає ґазети для окремих сіл, де величаєть ся кандидата і нищить ся його противника; ті ґазети розширяєть ся що тижня в тисячах примірників... До того не перевело ся також безпосереднє розділюванє гроший між виборцїв, не вважаючи на всї законні заборони... Обіцянки нинї вже не мають впливу. Давнїйше бувало, що кандидат побідив, бо вмовив у своїх виборцїв, що на випадок його вибору не будуть платити податків, або цїни яєць підуть в гору... Та все ще виходить найдешевше, коли кандидат впаде на якийсь добрий помисл для своєї виборчої кампанії. Так прим. один з кандидатів підчас останнїх виборів наймив кількох акторів, щоби вони повбиравши ся в маски найславнїйших полїтичних провідників Угорщини, об'їздили села його виборчого округа і в пламенних промовах величали його кандидатуру. Виборцї зловили ся на се й вибрали його, бо-ж прецїнь поручали їм його найславнїйші полїтики, Аппонї, Кошут і Уґрон.

Що-до парляменту, то й він творить »масу« з усїми її характеристичними рисами: складаєть ся з людий ріжного походженя, социяльного положеня і ріжних професий, яких лучить не річеве знанє в спільній области, тільки та припадкова обставина, що оден з них дістав кілька голосів більше від свого противника. Також в парляментї проявляєть ся жах маси перед нудними річевими виводами, які зрештою вже хоч би тому зайві, бо становище, яке мають заняти посли супроти даного предложеня, вже заздалегідь означене полїтичними формулками кождої з партий. Парляментом володіє міжсуґґестия полїтичних формул. Кожде предложенє кладеть ся на Прокрустове ложе догм. Палата найчисленнїйше зібрана і має найчисленнїйшу авдиторию в тих великих днях, коли ведеть ся боротьба за загальні полїтичні прінціпи. »Можемо все — гово-

рить Мен*) — читати дебати палати послів, де всі виводи полягають на дуже слабоньких загальниках і дуже сильних особистих увагах. На уяву чистої демократиї має той рід загальних формулок дивний вплив. Буде все легко придбати у мас послух для загальних тверджень, виголошуваних з запалом, хоч їх ніколи не справджено і не можна справдити«.

Очевидно, палата може виробляти й добрі закони. Одначе є вони, як завважує Лє Бон, все ділом одиниць. »Вони стають шкідливі аж тоді, як цілий ряд нещасливих поправок перемінить їх у колєктивний твір«. При кождій конкретній справі знайдуть ся очевидно посли, які знають їх ліпше від инших і які стараються ся перепepти свій погляд. Та їх становище важке і невдячне, бо вони мусять воювати річевими арґументами проти загальникових привидів, яких не можна поцілити. При тім позитивний зміст дебат затираєть ся звичайно великою обильністю особистих нападів і відповідий. Та все таки в одній точці посол серед всяких обставин зберігає свою самостійність: де ходить о інтереси його виборчого округа. Часто походить він сам звідти і тоді має для тих справ конкретне розумінє, яке оберігає його від впливу абстракций і узагальнень. А як ні, то в кождім разї з обороною інтересів виборчого округа звязаний його поновний вибір, а мандат є також одною з тих реальностий, які можуть переломити силу суґґестиї.

Взагалї-ж доволї ясно висловляєть ся та термінольоґія, яка відріжняє »річеві« й »полїтичні« причини. Перші висуваєть ся на перший плян в аґітациї, але побіду відносять другі. »Полїтичні причини«, се причини, що стоять в звязку з численними партийними й особистими інтересами і з пануючими суґґестиями. Коли-ж в кінцї осягнеть ся згоду між річевими й полїтичними причинами, то в результатї маємо компроміс, в якім більшу або меншу часть »річевости« невтралїзує ряд постанов, які противлять ся річевим причинам, бо кожда з партий стараєть ся передовсїм перепepти ті домаганя, до яких вона прикладає найбільше значінє, що окуплює уступками в инших точках, які мають для неї меншу вартість. Такий компроміс, при якім зма-

*) Цитує Le Bon в Psychologie des Foules, ст. 177.

ганє до чогось розумного уступає перед змаганєм до того, щоб до певної міри вдоволити всї партиї, буває часом гірший ніж чисто неґативний результат, бо користь, яку можна мати з такої реформи мимо всїх її викривлень, може за дорого коштувати.

Полїтична пристрасть, яка серед народньої маси вибухає особливо в днї виборів, може також захопити парлямент з такою силою, що суґестия підніма~~еть ся~~ до екстази, і звірячі інстинкти маси роблять собі простір через вите, бійку, нищенє парляментарного інвентаря. Иноді вживаєть ся галасу для тактичних цїлий, прим. для роблення обструкциї іт. д. Рух зачинаєть ся тодї як добре обчислена метода для осягненя означеної цїли, одначе швидко галас починає впливати так само гіпнотизуючо, як оклики »гу-гу« вючих дервішів або гук барабанів шаманів, і галас обструкциї переміняєть ся в екстазу. Такі прояви вибухають часто в австрійськім і в угорськім парляментї.

Такі самі риси знаходимо в звітї петербурґського кореспондента »Journal des Debats« з російської Думи з початку 1910 р.: »Переважна часть послів приходить на засїданє з великою свиставкою. Коли Р. хоче говорити, починає лунати свист на лавах правицї. Коли-ж відповідає йому П., лївиця витає його страшною котячою музикою. Президент тратить голову і в своїй безсильности даром стараєть ся привернути бодай вид порядку, коли тимчасом в салї лунає рев і лїтають лайки, грозять пястуки і викривляють ся облича«.

При тім цїлім »культї інкомпетенциї«, як Еміль Фаґе називає модерний парляментаризм, можна би дивувати ся, що сьвіт власне за панованя парляментаризму зробив у богатьох областях такі великі й очевидні поступи. Власне факт, що пнованє парляментаризму сходить ся що-до часу з великим зростом цівілїзациї і через те й могучости европейсько-американського сьвіта, так заскочив орієнтальні народи, що вони один за другим і собі зачинають заводити парляментаризм як великий лїк на всю біду й нужду. Одначе сим не сказано, що між демократизмом і цівілїзацийним поступом XIX. столїтя мусить істнувати причиновий звязок; адже істория шукає початків мо-

дерного цивілїзацийного розвитку в періодах, які попереджають заведенє нових політичних форм. Значінє тих нових політичних форм лежить передовсїм в тім, що вони сьвіжим, бурливим силам, які нові часи поклали до житя в ріжних областях, дали свобідний простір розвитку. Вага лежить тут не в якихсь знаменитих прикметах, властивих демократизмови парляментаризмови, тільки в чисто неґативнім факті, що зломано абсолютизм, опертий на социяльних відносинах, які вже давно пережили ся. Прінціпіяльна меншевартність абсолютизму в порівнаню з репрезентативними формами правлїня лежить власне в тім, що абсолютизм не може бути реформований, не перестаючи бути абсолютизмом, коли тимчасом репрезентативна система дає нам в своїх розтяжимих рамках безмежне число можливостий. З тих можливостий дав нам хід подій одну, яка певне не є найлїпша. Одначе вже через те, що повалено старі обмеженя, увільнено могутню, звязану енерґію, і сей розвиток сил характеризує девятьнацяте і двацяте столїтє. Він навіть через реакцию здорової натури проти шкідливих впливів злагіднив до певної міри дїланє нових невзгодни, які криє в собі демократизм. Він викликав ряд ріжнородних рухів, опертих в части на річевім знаню й розумі, які в вирі боротьби богатьох суґґестий за пованє віднесли побіду і змогли управляти парляментами, як прим. гіґієнічні змаганя, ріжні социяльні рухи і т. д.

Взагалї самоуправа народів проявила від самого початку таку масу ідеалїзму, який не вважаючи на всї похибки, переніс розвиток через богато пропастий. Той сам розвиток сил і той сам самопевний ідеалїзм спричинив, що заведенє парляментаризму в ріжних ориєнтальних державах повело до очевидних цивілїзацийних поступів. Як хорий, що вірячи в своє оздоровленє, їде до Люрд, серед корисних обставин наслїдком самосуґґестиї може вернути здоровий домів, так і нация, що бачить в парляментаризмі свій социяльний Люрд, може — та в кождім разї тільки на хвилю — через незвичайну силу суґґестиї маси осягнути спасенє.

Одначе безперечний людський досьвід учить, що кожда духова сила і кожда ідея затрачує ідеалїзм в тій самій мірі, в

якій її пановане укріпляеть ся й набирае певности. Коли все остає ще досить реальностий, можна осягнути корисні результати; та режім, який опираеть ся переважно на припадковостях суґґестий і тільки в відношеню до меншої части на реальних суспільних інтересах, засуджених на неминучий упадок. В Европі знаходив ся парляментаризм в останніх десятилітях в стадиї швидкого занепаду; темпо не є в усіх державах таке саме, але напрям розвитку виступає з певністю скрізь. Коли на першім періоді демократизму витиснув своє знамя тип ідеалістично настроеного політика, який уважав політику за змагане до найліпшої рівноваги сил, слідуючий період став періодом партийних політиків, яких горизонт обмежений інтересами власної партиї; в третім періоді домінує діловний політик, для якого політика є тільки змаганем до утвореня або вдержаня такої рівноваги власти, яка була-б корисна його власним інтересам. Є се тип, який характеризує Еміль Фаґе отсими словами: »Є се нуль що-до особистих думок, середньої вартости в своїм вихованю, поділяє інстикти і пристрасть маси і в кінці не має ніякого иншого виходу, як тільки бути політиком, бо коли-б замкнути для нього політичну кариєру, вмер би з голоду«.

Правдоподібно знаходимо ся тут в останній стадиї модерного демократизму. Культурний розвиток мусить шукати нових форм. Треба вистерігати ся модерного пересуду, що крім абсолютизму й парляментаризму нема нічого третього. Адже репрезентацийна система дає можливість поступати в напрямі улїпшених, відповідно до потреб ріжних народів і держав змінюваних конституцийних устроїв, які в висшій мірі ніж теперішні давали-б ріжним суспільним вартостям таку репрезентацию, якої ті справедливо можуть домагати ся. Ми визволили ся з кайдан абсолютизму, одначе можливо, що се тільки перший крок на довгім шляху. Закон розвитку буде в кождім разї сильнїйший ніж догматизм, який думає, що форма сьвятого парляментаризму установлена на віки.

III.

ПОЛІТИКА ЯК ВИСЛІВ МОРАЛИ МАС.

I. Держава. Мораль одиниці і мораль маси.

Ріжні є проби дефініциї держави. Вони часто такі абстрактно фільософічні, що цікавлять як гра думок, одначе для зрозуміня сути держави не дають нічого позитивного. Поминувши такі метафізичні поясненя, ті дефініциї обертаєть ся звичайно то кругом того моменту понятя держави, який творить і нормує право, то кругом звязку держави з найпрімітивнійшими социяльними творами, родиною і родом. Ціцеро вважає державу »правною спільністю«, а теоретики права природи в XVII. і XVIII. столітю бачили в ній результат »суспільної умови«, яку не конче треба розуміти як точно формулований договір, що вийшов з сьвідомого акту волї, тільки як короткий вислів взаїмного зобовязаня, яке є передумовою кождого звязку. Вже Гоббс своєю теориєю, що держава повстала як спосіб проти »війни всї проти всїх«, дав клясичне сформулованє того понятя, яке вважає державу вислїдом змагань поставити на місце самоволї правні норми. Новійші теоретики як Анрі Мен бачать в державі результат дальшого розвитку від родини й роду.

Недавно Франц Оппенґаймер в своїй праці про державу*) розслїджував понятє держави з социольоґічного становища. Він означує державу як »що-до свого повстаня зовсїм, а щодо своєї сути на перших ступнях свого розвитку майже зовсїм суспільну інституцию, накинену побідною людською ґрупою побідженій з одинокою цїлю управильнити панованє першої над другою й забезпечити його проти внутрішнїх повстань і внїшнїх нападів. А панованє не мало иншого кінцевого наміру, як економічний визиск побіджених побідниками«. Оппенгаймер розріжняє »економічні засоби«, під якими розуміє »власну працю та еквівалєнтну виміну власної праці за чужу«, і »політичні засоби«, себто »присвоєнє чужої праці без винагороди« або иншими словами рабунок; в державі бачить він

*) "Die Gesellschaft", видає Мартин Бубер, т. 14—15.

орґанїзацию »полїтичних засобів«. Зі здобутєм добичі й невільників основано державу. Вона має форму панованя і зміст економічного визиску людських робочих сил і веде економічну діференцияцию та творене суспільних кляс, яке вже почало ся в переддержавнії стадиї, до швидшого розвитку.

Обстанову, що кожда держава є клясовою державою, старали ся пояснити теориєю первісного назбираня землї й капіталу в руках одиниць, так, що розумні і спритні збирали маєток, а нездарні й розтратні попадали в бідність і ставали залежними від них. Безосновність тої теориї виказує Оппенгаймер в своїй меншій студиї**), по части вказуючи на найстаршу історию, де ми все зустрічаємо ся з відносинами поневоленя, а не підчиненя, а по части при помочи соціольоґічно-економічної дедукциї: Всї теоретики права природи згідно приймали, що діференцияция суспільности на кляси відповідно до доходу й маєтку аж тодї могла почати ся, коли вже вся земля була занята; доки чоловік мав доступ до вільної землї, не приходило йому на думку вступати в службу инших. Теоретики права природи приймали, що хвиля повного занятя землї мусїла при сильнім зрості первісно ще дуже нечисленного населеня наступити дуже швидко і так дати початок до подїлу на кляси. Та Оппенгаймер обчислив, що та хвиля навіть у Нїмеччинї ще не була би наступила, а тим більше в рідше заселених краях. »Коли число морґів плодючої землї цїлого сьвіта подїлити через число людий, то вийде, що кождій родинї, зложенїй з пяти осіб, можна би призначити пересїчно трицять морґів (що автор уважає для пересїчного господаря достаточним до виживленя родини), а ще все таки коли дві третини планети не були би занятї«.

Опенгаймер виходить з загального тепер погляду, що социяльні форми, оперті на родинї, є первісні та що з них развинула ся держава. Таким чином признає він також »переддержавні«, первісні відносини. За те такий визначний дослїдник історії як Едвард Маєр каже, що »державний союз мусимо не тільки в понятю, але також історично вважати первісною фор-

---

**) "Die Zukunft" з 29 січня, 1910.

мою людської спільности, власне як той социяльний союз, що відповідає людській череді і своїм походженем є старший від людського роду, якого розвиток тільки став можливий в тім союзі і при його помочи«. Полові звязки не можуть бути первісні, бо в сій области на прімітивнім ступні »зустрічаємо пестру масу дияметрально противних устроїв", і "ніякого з тих ріжних устроїв не можна вважати природно конечним, виро- слим з вродженого почутя чоловіка«*). »Так само в орґанізациї полового житя і в устрою родини — в найширшім розуміню сього слова — не зустрічаємо природно конечного твору, який можна би вважати корінем всеї людської спільности, всіх социяльних звязків, тільки навпаки авторітативні устрої, які в границях вже істнуючого социяльного звязку управильняють полове житє і становище дітий. Те управильнюванє повстає й проявляєть ся не спонтанїчно силою природного інстикту, — сей веде тільки до неуправильненого полового акту, до свобідних полових відносин, — тільки його вплив проявляєть ся через обичаї, а за тими обичаями стоїть зверхній, державний примус«*).

Та коли ми навіть згідно з Едвардом Маєром, якого арґументациї треба признати переконуючу силу, мусимо початок держави перенести не тільки в передісторичну, але навіть в передлюдську епоху, то все таки представлене Оппенгаймером понятє про повстанє держави остане психольоґічно вірне. Держава є орґанізация боротьби. »Державою« називаєть ся людська спільність, оглядана з аґресивно-дефензивної сторони; оглядана з товариської сторони називаєть ся вона »суспільністю«. Держава повстала як оруде для цілий рабунку й оборони перед рабунком, отже не на те, щоб покласти кінець »війні всїх проти всїх«, тільки щоб надати війні міцнійші форми і зробити її успішнійшою. Держава й суспільність не є дві інституциї, які істнують побіч себе й незалежно від себе, тільки вони перехрещують ся взаїмно, входять одна в другу і зрослися в нерозривну цілість.

---

*) Eduard Mayer, Geschichte des Altertums, 1. том, 1. половина (Einleitung, Elemente der Anthropologie), 3. видане. Штутґарт і Берлїн 1910 ст. 11.
*) Там-же, ст. 12—34.

Інстинкти прімітивного душевного житя мають так само, як інстинкти душевного житя мас, два бігуни: самоукріплене, якого активними формами є інстинкт рабунку й інстинкт власти, і товариськість. В державі як і в суспільности панують оба сї роди інстинктів; та коли ідея суспільности кладе головно натиск на спільність як на спільність, отже на товариськість, то ідея держави з самого початку є висловом діланя, спільности назверх, отже зорґанізованого рабункового господарства. Держава, се аґресивно-дефензивна коаліция, яка війну систематизує й підносить до висоти штуки й науки, через що щоденний воєнний стан зробив місце станови, де війна й мир зміняють ся на переміну, так, що стає можливий розвиток також инших сторін людської діяльности. А вклад товариськости полягає на інстинктовнім пізнаню відношеня обовязку, яке приносить з собою кождий мирний звязок між людьми. Той розвиток понятя обовязку впливає не тільки при укріплюваню правних норм, через яке відбуваєть ся розвиток держави, але містить в собі також ядро етики.

Коли прімітивна держава розвинула ся в культурну державу, право ще довгий час мало значінє тільки для членів держави; в римській державі не-горожани були в дійсности позбавлені охорони права. Держава є все на-зверх орґанізацією для рабункового господарства і для оборони перед рабунком (»державні інтереси«, »державна рация«), коли тимчасом в нутрі є вона сторожем права, себто поруч з етикою, яку заступають педаґоґи й суспільні реформатори, працює над спиненєм приватного інстинкту рабунку, або бодай змагає до того, щоб тому інстинктови покласти такі межі, щоб він не був небезпечний для державної будови. Та двосторонність сути держави поясняє противенство між моралю одиниці й моралю держави, між етикою й політикою. Політика, »державна штука«, вважає своїм добрим правом піддавати ся тому самому первісному людському інстинктови рабунку, який в своїм власнім інтересі поборює в одиниць. Поволи розвинули ся очевидно й міждержавні звичаї; чужинці вже не є рівнозначні з ворогами, хоч їх права обмежені. Та держави стоять усе супроти себе як вороги. Вони можуть на якийсь час заключати союзи, але во-

роже відношенє є нормою. Коли їх диплъоматиї обмінюють ся пересадними й конвенціональними чемностями та заявами приязни, вони все готові до оружного конфлїкту. Держава все вважає себе в праві, як тільки сього вимагають її »житєві інтереси«, виступити проти иншої з насильством. А що є »житєвим інтересом«, про се рішає вона сама. Що держава повинна тільки доти держати ся заключених з иншими державами договорів, доки має з сього користь, се правило, якого, правда, не проголошуєть ся офіцияльно, та яке одначе полїтичні письменники й міродатна преса все вважають самозрозумілим. Так у державі все ще панує давня двосторонність: в нутрі, між горожанами держави, прінціп права, який оберігають державні орґани; на-зверх, між державою й державою, прінціп сили. В полїтиці сила йде перед правом.

Коли питати за причиною такого стану, то насуваєть ся поясненє, що над державами не стоїть ніякий авторітет, який міг би так само виконувати право, як держава виконує його супроти одиниць. Та те поясненє викликає инше питанє: Коли природний розвиток утворив для одиниць державу як правний авторітет, чому рівнобіжний розвиток не довів держави до того, щоб вони утворили собі спільний правний авторітет?

Відповідь на се питанє дає психольоґія мас. Держави є »маси«, навіть дуже великі й дуже нерівнородно зложені маси. Ми бачили, що душа маси складаєть ся з властивостий, спільних всїм одиницям, з яких складаєть ся маса, отже з дуже прімітивних настроїв. Такій психічній властивости мусить відповідати прімітивний етичний ступінь. Коли ходить о державу або нацию, то не досить, щоб найлїпші мужі народу мали ясне понятє про моральну допустимість або недопустимість якоїсь державної чи національної акциї; вони не можуть впоїти свого понятя масї, коли вона для нього недоступна. Аж коли моральна основа для оцїнки даної акциї перейде в кров кождого окремого члена маси, аж тодї маса осягне такий ступінь етичного розвитку, на який одиниця через вихованє посторонніми людьми й самовихованє може підняти ся за коротке людське житє.

Перша велика трудність на сїм шляху лежить у властивій

масам недоступности для розумових арґументів. Місцеву масу може ще можна би доказовими арґументами переконати про якусь просту правду, як прим. що $2 \times 2 = 4$, коли та маса не має в тім інтересу, щоб вірити, що $2 \times 2 = 5$, бо в такім разі заглушить голос бесідника ревом, а навіть піднесе на нього руку, щоб не наразити ся на небезпеку бути переконаною; але коли мати-мемо діло з розкиненою масою, то се буде розпучлива Сизифова праця. Розкинена маса є неначе пузир, який потиснений на однім кінци надуваєть ся на другім. Розумні люди можуть безліч разів простувати хибні поняття, яких безглуздість для думаючої одиниці є очевидна. Та за кождим разом, коли на сході спростовано таке понятє, виринає воно собі свобідно на заході. Тверезі люди, які в XIX. і XX. століттю ведуть ту боротьбу за найелементарнійший здоровий розум, все на ново переконують ся про глибину глупоти мас.

Історня етики одиниці розпочинаєть ся з моралю роду; одиниця сама в собі не значить нічого, тільки в звязку з родом, який також відповідає за діла окремих членів. Сей ступінь не має з природи річи анальоґії в історії держав: держави від самого початку стоять відокремлені. Одиниця осягає в самоморали найблизший ступінь етичного розвитку; тут оцінка злого й доброго залежить від простої користи для мого я, яку легко добачити. З культурою (себто внутрішнім, духовим розвитком, в противенстві до цівілїзациї як поняття вїшнього, технїчного поступу) розширяєть ся етичний горизонт. Одиниця бачить своє я в звязку з окруженем що-раз ширших кругів, аж в кінці обнимає вона все живе, що з нею безпосередно або посередно входить в зносини; симпатия стає носителем морали. Аж на сїм ступнї можна говорити про властиву етику. Та коли етика, доведена товарискістю до розвитку, що-раз більше входить в одиниці і при помочи держави через закон і право накидає одиницям, для етичного зрозуміня менше доступним, те minimum морали, якого вимагає кождочасний обовязуючий стан культури, — то маса остає ще довго на прімітивнійшім ступнї, хоч в товариських інстинктах криють ся зароди дальшого розвитку також морали маси. Полїтика — як практичний вислів морали маси — остала позаду етика. Полї-

тика й етика не виключають ся взаїмно; се тільки так здаєть ся, бо індівідуальна мораль на богато століть випередила мораль маси.

Що маси в поступі є богато лїнивійші як одиниці, сьому ще й инша причина: масї недостає почутя відповідальности. Чим більше відповідальність розділена, тим менше налягає вона на одиницю. Збори, ціла нация позволяє собі на річи, перед якими зжахнула ся би одиниця коли-б мала сама нести відповідальність. Коли чотириста послів надають сумнївному предложеню силу закона, кождий з них може все таки потїшати ся тим, що на нїм лежить тільки чотирохсотна часть відповідальности. Парлямент і правительство може й дуже надумували ся би, заки рішити ся на війну; та коли до того пре їх розшалїла суспільність, вони в своїх думках розділюють мабуть відповідальність на анонїмні мілїони й оставляють річи їх ходови.

Одначе було би фальшиво з сього виводити, що абсолютизм найлїпше надаєть ся до того, щоб розвивати мораль полїтики. До сього по-перше треба би, щоби й абсолютний монарх і його дорадники були взірцевими заступниками індівідуальної морали, що, як відомо, не все буває. Та тут входить в гру ще й инша обставина: як ілюзоричне є понятє, що в демократиї панує свобода, так само на ілюзиї опираєть ся погляд про повну безвпливовість мас при абсолютистичнім режімі: демократичний народнїй провідник є до певної міри деспот, а самодержець-деспот є до певної міри раб народу. В справах, які в замітній мірі торкають ся долї народу, деспот може тільки тоді переперти свою волю на довший час, коли має за собою маси. Воля мас супроти деспота знаходить вислів не тільки в заговорах, бунтах, штилєтових і динамітових атентах, але також в пасивнім опорі; є се чинник, який деспот несьвідомо й мимо волї бере під увагу. Крім того кождий деспот є залежний від своїх креатур, через які дістає інформациї і які знов мають виконувати його прикази. Вони в першій мірі думають очевидно про те, щоб використати своє становище для себе, але в справах, де той мотив не входить в гру, а навіть при змаганях до наповненя власної кишенї будуть во-

ни старати ся навязати зносини з визначними чинниками народньої волї, станових інтересів або могутнїх суґґестей. Згідність з міродатними силами народньої волї спричинила успіхи Дария, Олександра, Людвика XIV. й Наполєона не менше, як Бісмарка або Ґледстона. Питане: абсолютизм чи демократизм? — має для розвитку етики мас своє значінє, але тільки релятивне, а не основне.

II. МІЖДЕРЖАВНА ПОЛЇТИКА.

1. Практика.

В відносинах, де приналежна до круга европейської цівілїзациї держава виступає супроти народу, якому недостає того особливого роду цівілїзациї і який через те є слабший, виступає характер міждержавної полїтики найвиразнїйше, бо тут менше треба оглядати ся. Тому кольонїяльна полїтика є особливо навчаюча. Тут зустрічаємо дві головні форми полїтичної акциї: 1) Анексию, себто повне присвоєнє чужого краю в тій цїли, щоб його економічно визискати на свою користь і посилати до нього надвишку власного населеня. Населенє анектованого краю ставить ся в стан залежности. Анексия може наступити також з мілїтарних причин, коли анектуюча держава хоче охороняти свої границї супроти иншої держави і тому скріпляє свою мілїтарну позицию коштом третього. 2) Мирне проникане*), себто постепенне здобуванє можливостий економічного визиску краю, при вдержаню фікциї, »самостійности й суверенности«, якої безкорисного оборонця удаєть ся. »Мирне проникане« є тільки переходовою стадиєю, в якій остаєть ся доти, доки практичні причини роблять властиву анексию небажаною.

В обох випадках методи ті самі. Починаєть ся з того, що державу, яку вибрало ся собі на жертву, втягаєть ся щораз більше в сферу своїх інтересів. Державу бідну на гроші — ориентальні держави всї бідні на гроші — ставить ся в зале-

---

*) “Penetration Pacifique”, — вислів, який має властивий звук лицемірства, чим звичайно визначають ся полїтичні termini technici.

жність при помочи позички на важких умовах, після чого легко вимусити сповненє всїх домагань. Опроцентований довг обтяжує буджет краю, так що швидко треба шукати нової позички. Так росте лявіна, а умови стають що-раз твердші. »Опікунча« держава домагаєть ся для забезпеченя позички права контролї цлових та инших доходів довжної держави, далї концесиї і монополів для використовуваня її природних богатств. Способи продукциї довжної держави переходять з часом в руки вірителя, так само земля. Незабаром довжна держава попадає в таку залежність від опікунчої, що її правительство без згоди опікунчої держави не сьміє зробити ніякого кроку і тільки з імени є ще паном у власній хатї. Так поволи призвичаюєть ся сьвіт уважати довжну державу залежною від опікунчої, і коли ся в кінцї зовсім задавить самостійність довжної держави, се не є ніякою несподіванкою й ніде не викликає більшого здивованя. Анектуюча держава, заки здійснить свій намір, стараєть ся очевидно заставити мовчати рівнорядних конкурентів, по части прогрозами, а по части оставляючи їм вільну руку заспокоювати де инде свою потребу »економічної експансиї«. Треба також постарати ся перед тим по змозї перешкодити привозови европейського оружя, щоб опісля, коли прийде що до чого, машинові гармати мали легку роботу з безборонними в дійсности туземцями. Се є очевидно »гуманна« міра, бо так опір буде зломаний швидше і з меншим проливом крови. Коли вже раз осягнено в якій-небудь формі становище протектора, — все одно, чи його инші держави признали, чи нї, — тодї можна всїми способами працювати для осягненя своєї цїли. Піддаєть ся одну галузь адмінїстрациї за другою під свою контролю, робить ся систематичні заходи прогнати туземне населенє з землї й поселити на тім місци своїх кольонїстів і т. д.

Коли-ж туземне населенє проти такого гнету з-внї реаґує насильством, тодї висилаєть ся »карну експедицию«. Така акция (властиво повинна би вона називати ся: експедиция задля пімсти) виглядає звичайно так: До того міста, села чи табору, де сповнено насильство, висилаєть ся віддїл, узброєний в машинові гармати, який те місто, село чи табор розбиває, а

мущин, жінок і дітий то вбиває підчас бомбардованя, то вистрілює по одному підчас утечі, в кінці-ж ще плїндрує руїни, коли взагалї є що плїндрувати. Опісля від тих, що остали ще при житю, вимагаєть ся їх ощадностий як данини, а в кінці висилаєть ся туземному правительству рахунок коштів експедициї, з амуніцнєю в тїлах туземців включно. Такою карною експедициєю осягаєть ся ось-що: 1) Туземцям поясниюєть ся, що в компензату за житє одного Европейця чи Американця мусять наложити своїми головами сотнї туземців. 2) Укріпляєть ся свій престіж супроти инших держав. 3) Учасникам експедициї даєть ся нагоду без небезпеки для себе — бо туземцї є безборонні — заспокоїти звязані з кождим родом ловів на людий первісні інстинкти. Коли читати з психольоґічним зрозумінєм ті кореспонденциї учасників таких експедиций, що припадково появляють ся в ґазетах, видно, які ті первісні інстинкти несьвідомо проявляють ся: розкіш проливаня крови, спорт цїляня до живих людий, горде почутє сили супроти смертного жаху безладно бігаючої маси, приємність плїндрованя, коротко — чар неправильної війни.

Зрештою розуміеть ся само собою, що культурний стан кождої кольонізуючої держави є співрішаючим чинником при виборі способів. Про російську господарку в Манджуриї читаємо в листї з Харбіна, з початку серпня 1910 р., поміщенім в »Koelnische Zeitung«, ось-що:

»Доки хінський нарід в своїм економічнім житю держить ся високих культурних прінципів, які перейшли в його кров, доти Росия безсильна спинити реформи в адмінїстрациї краю, культивоване й кольонїзацию Манджуриї й Монголїї зі сторони Хін. В тій розпучливій боротьбі знає російська полїтика тільки один спосіб: деморалїзувати нарід, урядників і купців, шкодити де лиш можливо, хінському фіскусови і вдержувати неупорядковані відносини. Способи до сього такі: Росия платить 300.000 рублїв річно на полїпшенє положеня хінських урядників, хоч ті дістають свою хінську плату. В Хінах, як скрізь у сьвітї, за гроші вимагаєть ся услуг. Всї судові справи над Хінцями в концесіонованій области полагоджуєть ся в так званих мішаних трибуналах. Їх цїль є буцїм-то гуманна, але відо-

мо, що тортури в них що-до жорстокости не остають позаду тортур в чисто хінських судах. Поліция складаєть ся з солдатів граничної сторожі. Очевидно, кождий офіцир найгірших солдатів своєї компанії признає до поліциї, бо він сам не має з нею ніякого діла. Висша поліция складаєть ся з офіцирів граничної сторожі. А що поліция в Росиї має взагалї як найгіршу славу, особливо-ж в Манджуриї, то тих, що були при поліциї, не приймають уже більше до війська... Перекладачі являють ся страшним елементом в російській адміністрациї... В зносинах з Хінцями російська адміністрация, а саме поліция, є зовсїм залежна від перекладачів. Є се звичайно елементи, які мають уже за собою довголітню карієру злочинців, що в часах війни служили в російськім війську, де в ріжнородних вимушенях виробили ся на віртуозів. Тепер, під автократичним режімом цівільної управи, ґенерал А. наказує шефам поліциї окремих дільниць приняти сього чи того перекладача; представленя про материял, який перекладача компромітує, оставляєть ся без уваги. Боротьба проти маси опіюмових яскинь, публичних домів розпусти, опіюмової торговлї є очевидно зовсїм безуспішною, бо пан перекладач доносить тільки про таких злочинців, про такі шкідливі гнїзда, які йому не оплачують ся як слїд...

»Все хінське народнє житє, яке є відбитєм упорядкованого родинного житя, опираєть ся на інституциї взаїмних ґарантий, природнім обовязку відповідальности і добровільній поруцї... Ніякий Хінець не прийме иншого на службу, не зажадавши від нього поруки, бав-т'яв. Бав-т'яв, се вузкий пасок паперу, на якім ручитель пише з гори в низ що ручить за Х чи У; його або фірми печатка робить бав-т'яв правосильним. Ланцюг ручителїв може бути безконечно довгий. Властиво ніколи не чути, щоб особа, яка має бав-т'яв, надужила довіря своїх ручителїв, бо хто був би такий божевільний, щоб наражати себе, всїх ручителїв і в кінцї всю свою рідню на повну руїну! Хоч і втече, то се нічого не помогло би, бо без приятелїв, без ручителїв він пропав. Щоби в концесіонованій области усунути культурну систему поруки, адміністрация видала для всїх російських горожан розпоряджене, яке карою 500 рублїв або 3

місяці арешту вимагає, щоб кождий російський службодавець домагав ся від своєї хінської служби впису в поліцийних урядах. Той впис відповідає вписови російських вуличниць і караних. Одначе такий впис, який при тім обтяжає російський і хінський елємент значним податком, не дає ніякої певности. Поліцийному урядови не може за Хінця, який шукає служби, заручити ніхто з Хінців, бо порука може бути дана тільки для окремого випадку. Бав-т'яв не може бути передаваний далї, він має значінє тільки для того, кому заручено за третю особу. Таким чином в службі в Росиян та знаменита система ґарантий не має приміненя. З сього триюмфують ті хінські елєменти, які мають між своїми таку злу славу, що ніхто за них не заручив би, — бо вони тепер без бав-т'яв знаходять службу за посередництвом російської адміністрациї... Кождий хінський протест адміністрация збуває кпинами«.

Одним з типічних примірів анексиї була анексия Кореї Японією, подія, яку приготовлювано масакрами і всяким иншим теоризмом і переведеню з такою доцільною брутальністю, що нею були одушевлені всї ті пророки цівілїзациї, які поклоняють ся перед силою, пророки, які доти не знайдуть супокою, доки останній кусок землї не буде перемінений на акциї й визисканий машиновою господаркою. Сьвітова преса висловила очевидно традицийне в таких випадках запевнене, що поневолений нарід буде від тепер дізнавати батьківської справедливости. Як коли-б ціла історня від найдавнїйших часів аж до нинїшнього дня не показувала нам будучности Кореї. Поважно ніхто не сподіваєть ся, щоб по европейськи полякеровані ориєнтали показали ся реформаторами власне в области гуманности і справедливости.

Бувають очевидно анексиї, які мають етичне оправданє. Коли якась держава анектує краї Неґрів, де дике населенє живе під кровавою тиранією, так, що воно само бажало би дістати ся під упорядковане европейське правлїнє, там така анексия могла би мати заслугу. Одначе европейське правлїнє часто переносить тільки ті племена з-під дощу під ринву. Дуже звичайне є наївне понятє, що примітивні народи, зіткнули ся з европейською цівілїзациєю, якось містично вимирають: та ці-

вілїзация ослабляє їх силу, і хоч гуманні Европейцї старають ся вдержати їх при житю, вони вянуть як дерева, яким високі доми забирають світло й воздух. Американські червоношкірі »чахнуть перед змїїним поглядом білолиших«, говорить Трайчке*). Одначе нема тут нїякої містики. Фантастичний змїїний погляд при докладнїйшім дослїдї переміняєть ся в такі реальности, як кулї, горівка і ріжні примусові зарядженя. Проганяєть ся туземців з землї,виключаєть ся їх від жерел заробітку, до яких вони привикли, заражуєть ся алькоголем і деморалїзуєть ся, усуваючи їх старі суспільні форми. А коли розпука доведе їх до повстаня, тодї є нагода при помочи кількох реґіментів змести їх en gros з лиця землї. Може таке поступоване є й конечне для осягненя цїлий кольонїяльної полїтики, але »культурною місією« можна назвати його тільки в зовсім невластивім значіню слова.

Про відносини в француськiй північній Африцї оповідає Віньон, бувший француський конзуль: "Адмінїстрация, видячи що ґенеральні ґубернатори по кождім повстаню конфіскують часть землї племен, подумала що може з повним правом найліпші землї вибрати для кольонїстів, а туземців з них прогнати. В міру того, як розвивав ся европейський елємент, цїлі племена переношено далеко від околиць, які були для них свого рода вітчиною. Вислїд такої полїтики, що тягнула ся більше як трицять лїт, не міг бути непевний: на своїй дотеперішній земли Араб, який мав що-раз менше певности, що буде споживати плоди своєї працї, не міг думати про управу рілї й її улїпшуванє; там, куди його перенесли, він, позбавлений плодючої землї свого племени й навіть свобідного доступу до води, не міг з успіхом бороти ся проти посухи, його жнива ставали що-раз біднїйші, його череди що-раз менші. Коротко кажучи, ті тисячі нещасть збільшили ненависть туземців — до кольонїстів і поглибляли вже й так глибоку пропасть між сими двома расами, замість її засипати".*)

---

*) Treitschke, Die Politik, 1., ст. 138.

*) Цитує Le Bon в La Psychologie politique, ст. 229.

*) З Нюйорської кореспонденції до "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 29. серпня, 1910.

В Злучених Державах Північної Америки призначили в кінці нечисленним останкам Індиян, які ще істнують, землю на необмежену власність, з тою одинокою умовою, що вони не мають її продавати без дозволу правительства. В останніх роках в тих індиянських посілостях в Оклягомі відкрито богаті жерела нафти і поклади асфальту. Утворив ся синдикат капіталїстів, щоб набути 450.000 акрів землї. Синдикат предложив Індиянам за відступлене землї 30 мілїонів долярів, при чім заявив, що маючи зносини з міродатними кругами в Вашінґтонї, легко виєднає затверджене контракту купна. Адвокат синдикату зажадав за свої заходи в сїй справі у правительства ще окремо три мілїони гонорару, на що Індияни радо згодили ся. Коли один сенатор, якого хотїли підкупити, відкрив цїлу ту історию, адвокат синдикату заявив, що він зовсїм не мав наміру збогатити ся, тільки справдї думав обернути ті гроші на підкуп урядників і членів конгресу, бо дуже добре знає, що се найпевнїйша дорога до осягненя якогось успіху в столиці Злучених Держав. І цїлий ряд визначних газет признали йому повну слушність. Вибрали слїдчу комісию, щоб докладнїйше розслїдити, як вислані синдикатом аґенти й инші особи переймали від окремих Індиян їх землю. Установлено, що кошти продажі власности одного Індиянина були о 2.075 долярів більші, ніж ціна купна. Відкрито, що один спекулянт при помочи обманюваня Індиян зробив ся великим богатирем. Як тільки вмер котрийсь з земельних власників Індиян, він удавав ся до суду, виєднував установлене завідателя спадкової маси і в порозуміню з ним доводив справу до такого кінця, що земля діставала ся йому за сьмішно малу цїну. Так скуповував він цїлі простори. Є се один з богатьох, які без гроша стали власниками просторів по 10.000 акрів.

Таким чином підпираний підкупним урядником і народнїм заступником приватний інстинкт рабунку належить також до форм, в яких проявляеть ся той змїнний погляд білолицих. Метода систематичних масових винищувань, яку кольоніяльна полїтика минулих столїть уміла використовувати з такою віртуозністю, тепер звичайно не приміняеть ся так безпосередно. Одначе і в наші дні не бракує донесень які пригадують часи

Кортеза і Пізарра. Підчас боксерських розрухів в Хінах і на хінсько - российськім пограничу в літї 1900 р. хінські банди устроїли, як здаєть ся, завсїм безпляновий напад на Блаґовєщенск. Те, що при тім дїяло ся, описує в "Evening Post" Mr. Wright з Oberin College, Ohio, в листї з 6. серпня 1900 р., який передано телеґрафічно в "Times" з 22. вересня 1900 р.

"На Блаґовєщенск звернено огонь і підпалено кілька российський сїл. Справжні страти були невеликі, але страх повстав при тім неописаний і кинув козаків в скаженість. Мирних Хінців міста в числї 3—4 тисяч осіб зараз вигнали і примусили сїдати на човна, які абсолютно не могли перевести такої маси людий. Величезна більшість потонула, і ріка три днї була просто чорна від людських трупів. Підчас нашої їзди через околицю аж до міста начислили ми сотнї в водї. 19-го бачили ми 30 хінських сїл і осель в огнї. Ми обчислили, що того дня стояли в огнї оселї 20-и тисяч мирних Хінців, а ґрупи козаків очищували від Хінців поле, і як тільки який появив ся, зараз стріляли. Що стало ся з жінками й дїтьми, нїхто не знав, але ратувати ся було для них очевидно неможливо. На нашій дорозї здовж ріки на просто 500 анґлїйських миль висше міста кожде хінське село було зруйноване. Оповідали нам, що вбито 4.000 Хінців. За причину того повного знищеня маєтку й житя подавали мілїтарну конечність."

Такі подїї, як в Блаґовєщенску, не є виїмками в модерній кольоніяльній полїтиці. "Courrier Europeen" навів у падолистї 1907 р. отсей уступ з книжки Фелїкса Мартена "Le Japon vrai":

' З початком 1896 р., як висловив ся мікадо, панували на Формозї впорядковані відносини. Але які гекатомби коштував той результат! Число винищених тодї Формозан або Хінців оцінювали на більше як 50.000. Один анґлїйський місіонар, який був сьвідком тих винищувань, писав в червнї 1896 р. до кореспондента "Times" в Гонкон: "Від коли Японцї здобули Формозу, займають ся справжнїм винищуванєм Хінців. Більше як 60 сїл і осель спалено і зрівнано з землею, а тисячі осіб погинуло. Одного дня вибрано на вгад 21 Хінців. Коли перед їх очима копали їм могили, рівночасно страшно збиткували ся над ними, а потім повбивали їх баґнетами. В иншім селї Хінцї

вже приготовляли ся, щоб добре приняти Японців, одначе ті напали на нїх несподївано і на місци поклали 50-ох трупом. 22. червня маґістрат в Гумін видав оголошенє, що селяни, які покупили свої оселї, можуть вертати без страху. Нещасні послухали, і їх безпощадно помордовано.”

“Courrier Europeen” додає до наведеного уступу між ин. отсю увагу: “Вони (Японцї) працюють тут стрільбами, там гарматами. Таким способом очищуеть ся новонабуті землї і приготовляєть ся з поспіхом місце для японських кольонїстів. А коли правлячим кругам в Японії посьміє хто вказати на ті факти незвичайної брутальности вони безлично відповідають, що методи, яких вони уживають се европейські методи.”

Злочинність метод, уживаних в кольонїяльній полїтицї, зростає в тій самій мірі, в якій підбиті народи мають свою культуру і національну сьвідомість. Индийцї, Хінцї, Перси мають свої власні культури. Те, що їм можуть дати Европейцї, не є — або хиба в дуже малій мірі — культура, тільки зверхня цївілїзация, а европейська машинова цївілїзацииа може мати вартість хиба як спосіб, а не як цїль. Тому при анексиї культурного краю все є сумнївна річ, чи справдї, з становища сьвітової культури набуте є компензатою за те, що зруйновано. Европейська цївілїзация, защеплена на не-европейських культурах, дає по найбільшій части дісгармонійні результати, а в історий народів дісгармонія веде звичайно до революций і війни.

Є се невірно реальну полїтику представляти якимсь окремим родом полїтики. Кожда полїтика є реальною полїтикою, переведеною з меншою або більшою сьмілистию й успіхом. Се слово попало тому в злу славу, бо на основі богатого історичного досьвіду звязуеть ся з ним понятє про полїтику насильства, яка обчислена на безпосередній зиск для держави, що її веде, і яку переводить ся з безоглядністю в виборі способів. Коли державний муж обороняє якийсь акт словами: “Довершені факти мають найбільшу доказову силу”, то сим дає типічний вислів тій морали маси, яка проявляеть ся в міждержавній полїтицї.

Се відносить ся очевидно не тільки до кольонїяльної полїтики, але взагалї до всіх відносин, де самостійна доси держава

чи часть держави попадає під власть иншої. Можна сказати, що кожда держава має таку ірреденту, на яку заслугує. Словом, "ірредента" означали первісно змаганє приналежних до Австриї Італїйців до злуки з Італїєю. Пізнїйше розширено уживанє сього слова в анальоґічних випадках, і тепер часто уживаєть ся його в пресї взагалї на означенє туги поневоленого народу за визволенєм, навіть у випадках коли поневолений нарід не має спорідненої свобідної держави, з якою міг би злучити ся. Ясна річ, що туга за визволенєм мусить бути тим більша, чим більше підданий нарід почуває себе поневоленим народом. Коли його мові грозить систематичне винищуванє при помочи постанов закона та адміністраційної практики, коли йому відмовляєть ся — евентуально при помочи "виїмкових законів" — права зборів і товариств, коли поневолений нарід менше або більше консеквентно виключаєть ся від самоуправи і взагалї від публичного житя, коли в горі горда бюрократия кождої хвилї пригадує населеню, що воно поневолене, — як може такий нарід дійти до переконаня, що він через прилученє до даної держави більше зискав ніж стратив? А тільки таке переконанє дає можливість, щоби зникла гіркість сьвідомости стану поневоленя та щоби спинила ся та страшна розтрата сил, яка получена з тихою, безкровною, але завзятою боротьбою народів в погрaничних областях.Там, де поневолений нарід культурно перевисшає пануючу нацию, яка стараєть ся зіпхнути його на власний культурний рівень, ірреденту взагалї можна побідити тільки формальним винищенєм. Де культури однакові, там треба здорового людського розуму і розуміня психольоґії народів. Перше всего потрібне зрозумінє що опір поневоленого народу є тільки природною реакцнєю на нерозум пануючої нациї та що реакция зростає відповідно до акциї.

Моральне обуренє на поневолений нарід є в кождім разї так само безглузде як і наївне. В националїстичній пресї пануючих народів знаходить ся часто виводи, де хід думок є менше більше такий: Сей край належить до нас з "права завойованя"; ми пильно працюємо, щоб його населенє відвести від його рідної мови і зробити участником нашої мови й культури, яка

є богато кориснійша; одначе сю безкорисну діяльність відплачують нам грубою невдячністю, населене є на стільки нельояльне і злочинне супроти нашої держави, що тільки і мріє про відірване. Такі виводи преси є характеристичні для сліпоти мас, де власні бажаня мають автосуґестивний вплив. Завойоване не може витворювати моральних зобовязань у завойованих. Тільки рівноправність, переведена в усім, в мові, в культурі, в судівництві (суддя в поневоленім краю несьвідомо в найвисшій мірі сторонничий при вимірюваню справедливости), в назначуваню урядників може поволи перенести в поневолене і забуте її обовязки до льояльности. Кулаками можна вимусити послух, але не поважане і привязане.

В Европі політика супроти поневолених націй виказує скрізь ту саму пустиню важких помилок, ту саму сліпоту супроти факту, що натиск викликає реакцию. Скрізь нищить ся цінні сили наслідком національної боротьби, бо пануючі народи не хотять зрозуміти, що асоцияция є кориснійша як насильство, бо державні мужі й дипльомати пересічної міри визначають ся більше здібністю перевести якийсь плян ніж умінем оцінити корисні і шкідливі наслідки того пляну на дальшу будучність.

В недавно виданій брошурі* професор університету в Букарешті Йорґа ось-як представляє положене, в якім живуть Румуни в Угорщині: "Вони ніколи нічим не провинили ся проти законів краю, ніколи, не вважаючи на свою силу, не подумали щоб переступити границї найстрогійшої леґальности. Від коли істнує нова Угорщина, загарбана Мадярами, яким видали її на поталу творці дуалїстичної угоди, Румуни все були тільки заступниками найтвердшої праці, найправдивійшої мілїтарної відваги, наймінцийшої вірности короні. Через мовчаливе знесене закона про національности, через сторонниче розділене мандатів до парляменту, через цїлий ряд законів, призначених на те, щоб запевнити постійну перевагу мадярській меншости, зложеній в найбільшій части з урядників і полїтиків, в кінцї через варварські звичаї азийської управи нарушаеть ся житеві інтереси Румунів."

---

*) Les dernieres Election en Hongrie et les Roumains. Valenii-de-Munte 1910.

В такім самім положеню, як Румуни, знаходять ся також инші не-мадярські національности в Угорщині.

26. падолиста 1907 р. вніс державний канцлер кн. Більов як пруський президент міністрів у пруській палаті послів предложене, яке мало за ціль збільшити німецькі оселї на сході і містило постанови про вивласнене польської власности в користь німецької кольонїзациї. Предложене палата послів з деякими обмеженями постанов про вивласнене приняла. В палаті панів віднесли ся сумніви, що мовляв се буде прецеденс для вивласненя, якого домагають ся социяльні демократи. Одначе правительство перемогло вкінци всі сумніви, і палата панів приняла предложене в такім самім виді, як палата послів. Кн. Більов мусів сам виступити в палаті панів до бою і 27. лютого 1908 р, підчас дебати заявив:

"Німецкий нарід все визначав ся особливим почутєм права. Се гарна прикмета, одна з найгарнійших прикмет німецького народу,, прикмета, яку ми високо цінимо. А ю, мої панове, відворотна сторона того живого і щирого почутя права, яким визначаєть ся німецкий нарід, се полїтично часто небезпечна звичка блукати в абстрактнім формалїзмі, се питомий нам Німцям від давна наклін також публичні питаня, великі полїтичні питаня оцінювати тільки з становища приватного права. З сим у великих питанях полїтичного істнованя не зайдеть ся далеко. Перший, найвисший і найблагороднїйший обовязок держави є: самоукріплене. Так роблять усї инші народи, і коли ми не будемо робити так само, то дістанемо ся під колеса."

По сих виводах, які мали за ціль установити, що приватна мораль і державна мораль, се дві ріжні річи, та що в полїтиці сила стоїть перед правом, перейшов державний канцлер до даного випадку, заявляючи:

"Ся міра є виїмкова, на її виїмковий характер я заздалегідь поклав особливий натиск. Домагаємо ся сеї міри як виїмку, домагаємо ся її, щоби німецькість на сході заняла те забезпечене становище, яке їй скрізь належить ся в пруській монархії і в німецкій державі."

В Австрії Поляки здобули собі полїтичну власть, яка їм дає

змогу угнетати менший нарід, Українців. Не треба бути великим знавцем морали маси, щоби з гори знати, що вони всесторонно використають ту змогу. “Пруські урядники — говорив один український посол — виконують проти Поляків тільки закони, натомість польські урядники ломлять досить можливі закони і явно топчуть їх ногами.

Предложенє российського правительства, яким знищено фінляндську конституцию, заприсяжену по черзї пяти царями, націоналїстична більшість Думи приняла 8. червня 1910 р. в першім читаню, а за два днї в другім і третїм. Останнє голосованє привитав Пуришкевич триюмфальним окликом ‘‘Finis Finlandiae’’! 3. червня президент міністрів Столипін виголосив в Думі промову, в якій з натиском зазначив що центріфуґальний напрям, в якім розвивають ся фінляндські справи, що-раз більше шкодить Росиї. “Заповідь знищеня нашої вітчини містить ся в погрозї пасивного опору з сторони деяких Фінляндців, як також у непрошених дорадників і в жалях одної части нашої суспільности, яка не вірить анї в право анї в силу российського народу. Докажіть, що Ви тут втїляєте Росию, і питані монархом у справі, якій подібної Ви ще ніколи не полагоджували, покажіть, що для российської держави найвисшим добром є право, оперте на народній силї”. Сї слова, обчислені на те, щоби скріпити національну суґгестию, не остали без впливу; правиця і центр приняли їх з бурливими окликами признаня. Центріфуґальний напрям в Фінляндиї, виставлений Столипіном як страхопуд, се явище, про яке нїхто ніколи нїчого не чув, доки не почала ся русифікация і ера Бобрікова. Се розуміеть ся само собою, бо психольоґічний факт все той сам: натиск викликає реакцию.

Та се звичайна штучка гнобителїв представляти угнетених як недобрих бунтівників. Зрештою дивна річ, що велика держава ніколи не вважає противним своїй національній гідности плакати, що якийсь малий, угнетений пограничний нарід грозить її істнованю. Коли починають лунати такі нарікання, се певний знак, що готуєть ся якийсь акт поневоленя. Для сьвятої справи поневоленя всї способи добрі. Національні маси мають звичку дитини: руйнувати, щоб тільки тїшити ся своєю силою,

звичку яка очевидно тільки тоді може розвинути ся, коли нация справді має силу. І мораль маси сотворила стереотипну державну методу, яка держить ся мимо всїх досьвідів, завдяки суґґестивній силї традициї.

Коли пануючий і поневолений нарід належать до двох зовсім ріжних культурних сьвітів, тоді задача установити добрі відносини ще важча. Одначе история не знайде в сїм оправданя для тої пануючої держави, якої змаганя в сїй справі потерпіли невдачу, а ще менше для тої, яка навіть не пробувала. Держава, яка підчиняє собі нарід чужої култури,мусить знати,що бере на себе важку задачу, що всї моральні обовязки лежать на завойованю тих обовязків може мати надїю установити добрі відносини, з яких вона сама мати-ме найбільшу користь. Се дуже влучно сказано, що з баґнетів можна побудувати трон, але не можна на нїм сидїти. Тільки на якийсь час можливо через розбитє народів і через піддержуванє між ними внутрішнїх спорів зберегти панованє. Римляни, які між усіми народами були мистцями в панованю, все таки мусїли в кінцї методу меча заступити методою асоцияциї і надати всїм мешканцям держави римське горожанське право. Правда, се стало ся в часї, коли тїй мірі не можна признати полїтичного значіня, одначе социяльне значінє вона все таки мала: чужинцї не були вже низшою кастою, вони були cives Romani.

В відносинах до народів чужої культури головна трудність лежить в расових і культурних ідіосінкразиях. Европеєць усе схильний бачити в чужій культурі низшу культуру або навіть недостачу всякої культури; пересїчному Европейцеви все неевропейське видаєть ся варварством, а не Европеєць "дикарем". Що туземцї прикладають до чванливости і безоглядної грубости европейських цівілїзаторів відповідну міру, се зовсім природне. Односторонню короткозорість туземцїв супроти Европейцїв можна лекше оправдати як таку саму короткозорість Европейця супроти туземцїв, бо туземцї мають звичайно тільки нагоду пізнати Европейцїв як менше або більше брутальних гнобителїв. Неодин Европеєць, якого посилають з широкими повновластями до якоїсь ориєнтальної кольонії, оставляє дома культурний лякер.

Сучасні радо дають, себе сліпити блеском, який окружає "Empire - makers". Бачить ся хвилевий зріст земельної власности, могучости, торговельних можливостий, але не звертаєть ся увагу на те, чи ті піонїри своїм поведенєм супроти тузсмців можуть також дати запоруку певного вдержаня тих здобутків.

Характеристична річ, що та з усїх европейських націй, яка панує над найбільшим числом не-европейських народів, Анґлїйцї, рівночасно найбільше з усїх кольонїзуючих націй обтяжена расовими ідіосінкразиями. На инших Европейців, які подорожують по Індиях, робить се дивне вражінє, коли бачать, як Анґлїйцї з інстиктовною певністю і консеквенциєю, що опираєть ся на сильно вкоріненій в анґлїйськім народї традиції, заводять ріжницю вартости між собою й туземцями. "The Native", се в очах Анґлїйців істота низшого роду, не такий справжнїй чоловік як Анґлїєць, і в усїх житєвих відносинах Анґлїєць поводить ся з туземцем відповідно до тої оцінки. Самі Індийцї дуже уважають, щоби зберігати приписане завойовниками віддаленє, але се вони болюче відчувають. Що Індийцї мимо всїх адмінїстрацийних реформ, в практицї є виключені від правлїня своїм власним краєм; що з їх загалом беручи зовсїм небогатого краю забираєть ся що року 15 мілїонів в формі пенсий і т. д., за що край не дістає відповідного еквіваленту в формі успішної дїльности адмінїстрациї; що в кінцї велика часть тих гроший зникає з краю, бо пенсіоновані урядники волять переносити ся до Анґлїї, — ніщо з того всего не є головною причиною ненависти, яку все бачать кругом себе Анґлїйцї в Індиї. Найглибша причина лежить власне в тій межі, яку повели між собою й туземцями Анґлїйцї, в расових ідіосінкразиях, в тім, що навіть Індиєць, який осягнув найвисший ступінь европейської просьвіти, осягнув наукові гідности й відзначеня, все таки остає в їх очах низшою істотою.

Антианґлїйський рух в Єгиптї має такий сам характер, як в Індиях, бо найбільші причини є тут і там однакові. Погорда Анґлїйців супроти туземців проявляєть ся — пише з Єгипту кореспондент париського "Temps" (лютий 1910) — "при кождій нагоді в найобразливійших формах. "The Native", як приналежний до низшої раси, нарочно виключаєть ся з всякого добро

го товариства. Як прим. в Хінах вступ до анґлійського клюбу виразно заборонений найбільше просьвіченим Хінцям, так само анґлійські офіцири ніколи не запросять до спільного стола своїх єгипетських товаришів. Я бачив на власні очи, як при виході з театру одна анґлійська елеґантна дама одного дуже коректного джентельмена з ориєнтальним накритєм голови, який стояв її на дорозі, трутила рукою як якого погонича ослів."

Особливо поучаючою є т. зв. Деншавайська справа. 15. червня 1905 р. кількох анґлійських офіцирів єгипетської окупаційної армії вибрало ся на лови голубів. Коли прибули до села Деншавай, один з найповажнійших селян, 60-літний Гасан Маґфус, почав їм поясняти, що їм не позволять тут стріляти голубів. Одначе анґлійські офіцири, розуміє ть ся, не розуміли по арабськи і післали свого товмача до начальника. Та його не було дома, а його заступник, який не вважав за порадне давати Анґлійцям абсолютно відмовну відповідь, заявив дипльоматично, нехай собі стріляють, тільки нехай відійдуть далеко від села. Офіцири відійшли на 100—300 ярдів і почали стріляти голубів селян. Люди почали протестувати і вхопили за стрільбу одного з офіцирів. Та вистрілила її поцілила жінку молодого Абд-ен-Небі. Жінка впала немов мертва на землю, хоч пізнійше показало ся, що рана не була небезпечна, бо шріт попав тільки в мягкі части її тіла. Рівночасно почала горіти стодола Абд-ен-Небі. Той попав у злість і вдарив офіцира, якого вважав убийником своєї жінки, палицею. Також Гасан Маґфус почав бити палицею. Тимчасом зібрали ся на вулиці хлопці й почали кидати камінєм. Отже справа зачинала бути для офіцирів поважною. Вони старали ся на міґи вести переговори віддали свої стрільби і почали давати товпі годинники і гроші. Араби брали, що їм давали і ще більше, але при тім протріпали офіцирів, з яких один відніс легке зломане рамени. В кінці найстарші селяни їх увільнили і вислали до табору. Два офіцири вже перед тим прибігли до табору, щоби прикликати поміч. Один з них наслідком форсовного біґу серед соняшної жари дістав соняшний удар і вмер.

На судовій розправі з приводу сеї події оборону обвинених припоручено єгипетським правникам, які займали такі стано-

вища, що з огляду на се не мали охоти наражати ся анґлійським верховодам. Отже обмежили ся на те, що просили о ласку для своїх клїєнтів, яких поступоване зустріло ся з "однодушним осудом всїх Єгиптян". Один туземець поліцийний урядник, який товаришив офіцирам на лови голубів, посьмів сьвідчити, що після вистрілу, який поцілив жінку Абд-ен-Небі, офіцири два рази вистрілили до товпи. Тодї один з анґлїйських суддів запитав його, чи він не боїть ся говорити такі річи, на що той відповів: "Ніхто в сьвітї не може мене залякати; правда остане правдою"! За таке захованє поставили сьвідка перед дисциплїнарний суд, який присудив йому два роки тюрми і пятьдесять палиць. На учасників нападу на офіцирів наложено такі кари: 25-лїтнього Абд-ен-Небі з огляду на зраненє його жінки засуджено тільки на досмертну каторгу. Один 20-лїтний Араб дістав таку саму кару. Гасана Маґфуса і трьох инших засуджено на смерть на шибеницї. З инших один дістав пятьнайцять лїт каторги, шістьох по сїм лїт каторги, трьох дістало по рокови примусових робіт і по пятьдесять палиць, пятьох тільки по пятьдесять палиць. Гасана Маґфуса повісили перед його хатою, так, що з даху його жінки, дїти і внуки могли приглядати ся видовищу. Инші екзекуциї ось-як описує славний письменник Бернард Шов:

"З огляду на те, що на шибеницї було місце тільки для одного чоловіка, а при тім, щоби певнїйше працювати і дати родинї досить часу приглянути ся, як він гойдаєть ся на шибеницї, треба його було оставити там пів години, на повішенє чотирох людий було дві години часу. Тому цікавість видовища скріплено тим, що рівночасно виконувано присуди на вісьмох засуджених на пятьдесять палиць; поміж кождим одним повішеним двох діставало палицї. Се невимовно успокоює, коли з урядових анґлїйських звітів, предложених парляментови, довідуємо ся, що "при траченю збережено належну гідність", що "при виконуваню смертних присудів виявлено всяку можливу людяність", та що "урядженя заслугували на подив і принесли учасникам всяку честь." В кінцї льорд Кромер стверджує, що Анґлїєць, якому поручено виконане тої процедури, є "незвичайно людяний чоловік і наслїдком великої симпатиї, яку все прояв-

ляв супроти єгипетських туземців, тішить ся серед них великою популярністю". З сього бачимо, що предложеним парляментови документам (чч. 3 і 4., Єгипет 1906) не бракує мимовільного гумору"*).

Так покарано Деншавайських селян за те, що вони не хотіли спокійно приглядати ся, як анґлійські офіцири для спорту стріляють їх голубів. Льорд Кромер обороняв присуд тим, що Єгиптяни так привикли закон і порядок звязувати з тілесними карами, траченями, тортурами і прилюдним виконуванєм присудів, що трибунал, який би закинув сю практику, не мав би в них ніякої пошани. Коли зрештою не можна сказати, щоб Европейці звичайно проявляли занадто великий пієтизм супроти почувань і понять екзотичних народів, то все бачимо в них зворушаючу дбалість, щоби при виконуваню справедливости заспокоювати відомі садистичні настрої тих народів. Се сьвідчить, як богато брехнї знаходить ся в цілім тім галасі про "культурну місию."

Безпосереднїм наслїдком Деншавайської справи був незвичайний зріст антианґлїйського націоналїстичного руху в Єгипті. "Деншавай" стало кличем з могутньою суґґестивною силою. Що засуджених на кари вязниці по пару лїтах помилувано, се не могло спинити того руху.

З огляду на те, що економічний визиск — побіч стратеґічних цїлий — є нервом всякої кольоніяльної полїтики, чи вона проявляєть ся в формі анексиї (і в дїйсности однозначної з нею окупациї), чи в формі "мирного проникання" (протекторату чи простої "сфери інтересів"), — держава, яка перша дістанеть ся, стараєть ся очевидно здобути для себе як найбільше економічних користий. Хто вкладає в підприємство капітал, домагаєть ся також зиску. Кличем часу є тепер вільна конкуренция держав в т. зв. самостійних екзотичних державах. Тому инші держави як компензати за своє признанє домагають ся звичайно рівної участи в визискуваню економічних можливостий. З сеї ділєми помагаєть ся собі звичайним в полїтиці способом, фразою. "Отворені двері", се гарний термін полїтичної штуки. Те-

*) "Die Greuel von Denshawai" в фейлетонї віденської "Neue Freie Presse."

пер стало звичаєм, що держава, яка забирає самостійний доси край чи його часть або в якій небудь формі обмежає свободу його діяльности, проголошує політику “отворених дверий”. Одначе се слово очевидно обчислене на те, щоби впливати більше своєю суґґестивною силою ніж своєю внутрішною правдивістю. Що більше, можна вважати за певний факт, що скрізь, де справжні верховоди прогошують отворені двері, там двері є менше або більше замкнені. Те слово має тільки серед наївних мас піддержувати ілюзию неістнуючої вже вільної конкуренциї.

2. Теориї ідеальної політики і реальної політики.

Люди мають непереможний наклін до оптимізму. Хоч-би одиниця й як прикро відчувала неприємности істнованя й недосконалість людських уряджень, одначе не може погодити ся з думкою, що ті неприємности й недосконалости є правилом, а не виїмком. Все повинно бути добре в сім найліпшім з усїх сьвітів. Власне той, що конкретно найбільше лаєть ся, абстрактно часто є найбільший оптиміст. З політикою справляєть ся оптиміст двояким способом: або просто заперечує, що в політиці панує брутальна жадоба власти й материяльних житєвих дібр, або каже, що хоч ті чинники є рішаючі в політиці, одначе се є природне і правильне.

Ті два становища назвемо ідеально-політичною і реально-політичною теориєю.

Ідеальний політик на стільки остає під впливом думки про поступ, що бачить гуманну культуру неначе через побільшаюче скло. Він просто додає великі поступи модерної цівілїзациї до значно скромнїйших поступів культури, і думає, що часи, які видали зелїзниці, автомобілї, лїтаючі машини та инші плоди технїки, а до того ще социяльне законодавство, Гааґський трибунал і т. п., мусїли також перемогти інстинкт рабунку і війну. Очевидно, він не може замкнути очий на те, що військові буджети в цїлім сьвітї зростають до недосяжної висоти та що при кождім новім технїчнім винаходї ставить ся питане: як його примінити в війнї? Одначе думає, що все те полягає на нерозумі керманичів держави, а саме правительства, які опирають ся на консервативних партиях, не можуть визволити ся від думки

про війну наслїдком чого й лїберальнїйші правительства примушені йти тим самим шляхом. Одначе народні маси не хотять війни, отже між цівілїзованими нациями до війни не прийде. І коли-б тільки одно правительство мало відвагу викинути всю воєнну машинерию, чари зникли би і настало би вічне царство мира.

Одначе психольоґія мас не оправдує того оптимістичного погляду. Правда, як побачимо далї, між офіціяльною моралю держав і публичною думкою є певне противеньство, котре веде до витвореня положеня, про яке говорять оптимісти; одначе ми знаходимо ся тут тільки на початку розвитку, який певне потребувати-ме ще дуже довгого часу. Крім того ідеальний політик звертає свою увагу односторонно на питанє: війна чи мир, забуваючи взяти під увагу національний гнет внутрі держави, який істнує в часї мира і який тепер так само процвитає як колись. Коли-ж він і звертає увагу на сю обставину, то не бачить доволї ясно, що вона все містить в собі небезпеку для мира, що національний гнет є наслїдком війни і містить в собі зароди будучих війн.

Помилка ідеального полїтика лежить не в тім, що він має ідеальне понятє полїтики, тільки в тім, що він ідеал змішує з дійсністю і при тім тратить правдиву міру для полїтики. Проба здійсненя в однім краю ідеально-полїтичних теорий, коли тимчасом за його границями панує муринська мораль, могла би потягнути за собою важкі наслїдками помилки, яких не можна би було направити. Ослабленє національної відпорности проти рабункового інстинкту, що виступає в ріжних формах: економічних, дипльоматичних, мілїтарних, могло би викликати катастрофи, які власне стараєть ся відвернути оружна сила. До сеї цїли треба йти иншими, довшими та певнїйшими шляхами.

Коли ідеально - полїтичний теорик бачить реальности в фалшивім сьвітлї, реально-полїтичний теорик бачить реальности правильно, одначе фалшиво їх оцїнює. Він уважає гнет сильного над слабшим самозрозумілим обявом, природним законом. На полїтичнім прапорі появляють ся Дарвін і Ніцше. Адже природний закон усуваєть ся з-під моральної оцїнки! Полїтика стає понятєм поза добром і злом. В полїтиці йде сила

перед правом, бо так воно є й инакше не може бути. Реально - політичний теорик знаходить ся під таким сильним впливом суґґестиї теперішнього стану, що не може уявити собі дальшого розвитку. Він забуває, що в людині додано природі новий, психічний момент, а саме здібність удосконалюваня, що людина не є звичайним хищним звірем, тільки хищним звірем удосконаленим, що людина — поминувши всї инші подібности — має перед гиєною і шакалем інтелєктуальний plus і що власне той plus робить невластивим і фалшивим всяке примінене дарвіністичної теориї до людської громади. Він не бачить, яке се було-б нельоґічне, коли-б на віки установлено два ріжні роди морали, иншу для одиниці і иншу для держави, двояку міру для тих самих людських вчинків. Він є в тім самім положеню, як той, що вірить і в біблїйну історию сотвореня сьвіта і в теорию природних наук, бо або не бачить між ними противенства, або, як і бачить, усуває його при помочи символїки та алєґориї і подібних способів, якими послугують ся компромісові натури. Мусимо вибирати між домаганєм права кулака в усїх відносинах і домаганєм узагальненя етики. Житє ставить нас не перед два ріжні роди морали, тілько перед висше розвинену мораль одиниці і перед відсталу мораль маси. Яким способом і коли остання може бути піднесена на рівень першої, се є окреме питанє, одначе першою умовою для того, щоб се стало ся, є, щоби взагалї виступити з домаганєм сього. Всяке змаганє "вернути до природи" або остати при природі є просто вороже культурі.

Реально-політична теория йде часом далї. Не вдоволяючи ся тим, щоби з рабункового інстинкту зробити невмолимий закон поза добром і злом, хоче вона той первісний інстинкт окружити ще певним родом культури. "Не треба — читаємо в однім такім реально - політичнім теоретизованю — мати милосердє над слабим, треба подивляти сильного. Бо коли оглядати історичні події в їх цїлости, поминувши певні хвилеві або короткі випадки, їх хід певне покажеть ся висловом найвисщої справедливости. Коли-б так не було, житє на землї не було-б варта того щоб жити"*) Останнє реченє увидатнює теольоґічно-релїґійний характер, властивий усе тому родови скріпленої "реальної політики". Містично - метафізичне примінене понятя спра-

ведливости, — понятя, яке належить виключно до области людських спільностий, — до істнованя взагалї, до абсолюти, веде консеквентно до ідолопоклонства перед силою, до ідеалїзованя права кулака й заперечуваня всякої етики. Коли я маю подивляти силу абстрактно, то не бачу причини, чому я не мав би уживати її також конкретно в особистім інтересї в межах можливости і карного закона.

В такім розуміню полїтики лежить помилка думаня, яка полягає на перепутаню слова, "право" в правно - фільософічнім і етичнім розуміню. В першім розуміню право, коли не приймати нїякого мотиву поза людським сьвітом, рівнаєть ся силї, і висловом права є відповідно до стану культури писаний закон або неписаний закон або самоуправляюча самоволя ("le despotisme tempere par l'assassinat", коли перенести справу на інтернаціональні відносини: гнет ограничений бунтом). В етичнім розуміню є право противенством безправства. З правно - фільософічного становища (себто в розуміню того, що Спіноца означає як "право природи") я маю право на все, що можу перевести, хоч-би се в етичнім розуміню було найкровавійше безправство. Держава є інституция сили внутрі і на - зверх, і державне право є наукою про розділ сили. Коли правно державні форми в якімсь краю змінить ся революцийним шляхом, нові форми стають правними в тій самій хвилї, коли можуть удержати свою перевагу. Таким чином вислів: "право є сила" — являєть ся правно-фільософічним висловом, при якім зовсїм поминаєть ся мораль. Натомість в вислові: в полїтицї сила йде перед правом" — слово "право" ужите в значіню морального права, що надає тому твердженю ненависний характер, коли його виставляють як максиму. В дійсности сила йде дуже часто перед моральним правом, одначе такий стан є однаково злий, чи він проявляєть ся в полїтицї чи в приватнім житю. Коли взагалї признаєть ся мораль як співділаючий чинник, льоґічно не можна признавати їй значінє в відносинах між одиницями, а виключати з полїтики.

Хоч реально - полїтична теория переходить таким чином в ворожу культурі сентіментальність, то реальний полїтик уважає

---

*)Dr. J. Oestrup в данській часописи "For Fremtid" в падолистї 1909.

“політику чутя” як щось особливо гідне погорди. Він думає, що в приватнім житю треба, правда, руководити ся пасивною мішаниною “розуму” й “чутя”, одначе в політиці тільки “розумом”. Він виходить з популярного й наївного представленя, що “розум” і “чутє”, се дві окремі шуфляди сьвідомости, з яких можна до вподоби одну або другу зачинити. Дослід над відношенєм між пізнанєм і чутєм не містить ся в рамах сеї праці; тут вистане навести психольоґічний факт, який на мою думку причиняєть ся до того, що говореню про виключенє чутя з політики придаєть ся вид оправданя. Властиво можна мати милосердє тільки над одиницями; я можу спочувати одиниці, якої терпінє бачу або з опису инших довідую ся про нього, одначе над колективними терпінями, які представляють ся в моїй уяві тільки через абстракцию числа або колективного понятя, не можу милосердити ся. Жах бідности, гнету, війни, мусить бути представлений в окремих образах або моя фантазия мусить собі його так представити, — инакше милосердє не відізветь ся. Саме донесенє, що 10.000 людий в якій околиці не мають даху над головою, що цілий нарід є предметом адміністрацийної самоволї або що в війні полягло 50.000 людий, записуєть ся найперше в мозку як постатистична дробиця, викликає також ріжні представленя з привязаними до них чутєвими моментами (жах, оґірченє, обуренє), одначе не дає точки опори для милосердя, хиба що до сього долучить ся суґґестивний або автосуґґестивний момент. Коли я отже мало податливий на суґґестию або може ще остаю під впливом відворотної суґґестиї, а до того маю ще мало фантазиї, то супроти індівідуальних терпінь, які зустрічаю в житю, моє “чутє” може ще заговорити, але остане холодне супроти терпінь, які тільки абстрактним способом діста ють ся до сьвідомости.

В кінці помилкою реальної політики є ще й те, що вона є за мало “реальна”. Вона числить ся з деякими вартостями, але не з усіми. Вона хоче з опортуністичних причин слабше заступлені інтереси пожертвувати сильнійше заступленим і через те являєть ся анальоґією до тої внутріщньої політики, яка меншости жертвує більшостям. Те що є шкідливе у внутрішнім житю державн, мусить принести шкоду також в відносинах дер-

жав між собою. А що-до варваризуючого впливу гнету на гнобителїв, міждержавна реальна полїтика може відбити ся у внутрішній партийній тиранії.

У всякій полїтицї гнету містить ся сила, яка ширить грубість, що полягає на наслїдуваню, яке Тард уважає основним явищем соціольоґії. Як одиниця так і маса наслїдує свої власні давнїйші вчинки, і за кождим разом іде се гладше, більше механїчно; скрупули, які при неетичнім вчинку можуть перший раз відзивати ся з певною силою, за другим разом стають слабші і з часом наслїдком постійного повторюваня зовсїм зникають. Се явище можна зовсїм певне ствердити так само в полїтицї, як і в кримінальній статистицї. Нациї, яка угнетає сусїдню нацию, опісля лекше буде угнетати й инших сусїдів. Але крім того її примір зачнуть наслїдувати також инші. На що позволяє собі одна держава або у внутрішнїй полїтицї одна партия, того не потребує соромити ся також инша держава чи партия. Адже для держав, наций і партий, коли инші гудять їх з етичного становища, останнїм і найважнїйшим арґументом усе є: "Пильнуйте своїх власних справ, ви зовсїм не лїпші!" В державі, зложеній з богатьох наций, гнет, який виходить з одної сторони, швидко розходить ся скрізь; в Австрії рука всїх національностий піднесена проти всїх. Се основне значінє наслїдуваня містить чи не найбільшу небезпеку завойовницької полїтики: воно увіковічнює методу, яка спинює суспільний розвиток, і ту методу вважають опісля єдино можливою для полїтика. Власне в таких випадках, де завойованє і анексия викликає розвиток в краю, який доси знаходив ся в застою, ті корисні наслїдки чи не перевисшає шкідливий вплив наслїдуваня, який тим більший, чим більше спричинений анексиєю розвиток служить оправданєм для того акту насильства.

Що можливі й инші методи, про се сьвідчать між ин. американські Злучені Держави*) й Канада, де ріжні національности мирно працюють побіч себе для добра спільної землї. Там панує національний мир, бо взаїмні відносини національностий опирають ся на асоцияциї, коли в Европі вони оперті на тради-

---

*) Муринське питанє в Злучених Державах стоїть між ин. в звязку з обговореними вже расовими ідіосінкразиями Анґльо-Саксів.

циї насильства, яка переходить з поколїня в поколїнє. Натиск викликає реакцию. Також метода асоцияциї має силу викликати наслїдуванє. На взорець Канади уформували ся Австралїя й Нова Зеляндия, а опісля також навіть основана при помочи завойованя південно-африканська область. Нїде не проявляєть ся практична — в правдивім значїню слова "реально полїтична" — висшість асоцияциї над методою насильства яснїйше, як власне тут. В Европі польське питанє непокоїть ще до нинї три великі держави, більше як столїтє після подїлу Польщі, а Нїмеччина, майже пів столїтя по війнї з Данїєю, все ще має завзяту національну боротьбу в своїй північній провінциї. В південній Африцї національна ненависть між завойованиками й завойованими вісїм лїт після анексиї так ослабла, що перемінила ся в національне противенство, яке істнує все там, де два ріжні народи живуть мирно побіч себе в однїй державі. Сили, замість взаїмно здавляти себе, злучили ся; кожда часть задержала свободу рухів; по виключеню національної ненависти економічні можливости, збільшені злукою держав, і взаїмні культурні відносини витворюють умови розвитку, однаково корисні для обох сторін. Очевидно сей наслїдок треба приписати не якимсь особливим властивостям анґлїйського народу, які так підбивають серця, тільки тїй обставинї, що тут асоцияцийна метода через наслїдуванє заступила методу насильства. Де Анґлїйцї держать ся останньої методи (Єгипет, Індиї), там борють ся з такими самими трудностями як европейські континентальні держави.

Будова держав мусить в будучности опирати ся на полїтицї "реальній" у властивім значїню, на полїтицї, яка запрягла би до своєї служби всї сили, визначуючи кождій з них відповідне місце.

Одначе не треба забувати, що ми ще не поступили так далеко, що тепер тільки починають показувати ся контури тої будучої асоцияцийної полїтики.

Не можу розпрощати ся з реально-полїтичними теоретиками, щоб не навести уваги Француза Тарда про наклін істориків, які піддають ся суґґестиї "полїтичного злочину":

"Є се мода і пожалуваня гідна манїя в сьвітї істориків, відносити ся все неприхильно до чесних дїячів историї, з уподоба-

нєм підносити невдачу їх заходів, обмеженість їх духа, а навпаки схібляти великим полїтичним лайдакам, — в Франциї Филипови Гарному, Людвикови XI., щоб назвати тільки найбільших, в Анґлїї Тудорам з Генриком VIII. включно, — та безмірно одушевляти ся їх далекозорим духом, який їм переважно незаслужено приписуєть ся. Та симпатия до розбишак історії і та ярка антипатия до пастирів народів веде до того, що майже все розумне і плідне, що зроблено в области адміністративних та законодатних реформ, приписуєть ся першим. Тимчасом по правдї при рівній здібности чи ґеніяльности з двох державних мужів найчеснїйший усе принесе суспільности найбільшу користь. Люди, які мають довірє тільки до енерґії, які вірять тільки в ґеніяльність і в характер, нехай подивлять ся на Наполєона. Йому певне не бракувало анї характеру анї ґеніяльности. Та коли-б він був мав навіть трохи менше сили волї, ґеніяльної фантазиї і духа підприємчивости, а за те трохи більше таких погорджуваних річий, як серце й почутє обовязку, чи не були-б ми першим народом в сьвітї?"

3. Мораль держави і публична думка.

Великим камінярем розвитку психольоґії й етики маси є "публична думка", яка повстає як втїленє свого рода неофіцияльної морали маси супроти офіціяльної морали маси, морали держави, і часто проти неї.

Невдачне повстанє називаєть ся в офіцияльній термінольоґії ганебним бунтом, а його провідники державними злочинцями. Коли-ж повстанє вдасть ся, тодї називаєть ся воно "боротьбою за свободу", а його провідники "героями свободи". В сїй термінольоґії зазначуєть ся перше всего факт, що право в правно фільософічнім розуміню однозначне з силою. Одначе в нїй знаходить ся ще щось инше, а саме проба моральної оцінки: хто має успіх має слушність; натомість хто не має щастя, не має слушности. Се є мораль держави, яка відповідає прімітивній морали одиниці.

Неофіциальна мораль маси часто займати-ме инше становище. Публична думка є менше доґматична і підпадає під

вплив всяких суґґестий. Коли десь у сьвіті вибухне повстанє, публична думка в краях безпосередно незаінтересованих радо прихиляєть ся на сторону повстанців, бо на основі численних звісних анальоґій допускає, що повстанє є реакциєю проти гнету, — думка, яка в окремих випадках може бути слушна, але в инших є фалшива. Повстаня можуть бути дуже складні і мати дуже ріжне моральне оправданє. Одначе маса не входить в подробиці, тільки вдоволяєть ся ґрубшими узагальненями.

Коли дві держави ведуть з собою війну, публична думка инших країв мимоволї стає по чиїйсь сторонї, підлягаючи впливови дуже ріжних причин. Коли прим.. одна з воюючих держав була нашим ворогом в минувшости, яка не є ще на стільки віддалена, щоби втратити свій історично - суґґестивний вплив, або є правдоподібність, що вона може стати нашим ворогом в близькій будучности, тодї наші симпатиї є очевидно по сторонї її противника. Не грає тут ролї нїяка ідейна оцінка; є се те саме явище, як коли ми мимоволї до звірят "корисних" з людського становища відносимо ся з симпатиєю, а до "шкідливих" з антипатиєю. Племінне споріднене часто сильно причиняєть ся до викликаня симпатиї. Також спільність релїґії може ще нинї мати суґґестивний вплив. Вірмени й Сирийцї як наші одновірцї будять у нас особливі симпатиї, хоч звичайний чоловік зовсім не знає тих народів і може аж з ґазет довідав ся, що вони християни. Культурна пропасть, яка ділить християнського Европейця від християнського Вірменина чи Сирийця, є певне богато більша, нїж між Вірменином чи Сирийцем і його магометанським окруженем; одначе само слово християнин" здобуває для тих народів европейські симпатиї, яких вони не занедбують визискувати.

До того всего долучаєть ся в кінцї суґґестия гуманних ідей, які є плодом розвитку індівідуальної моралн. З огляду на те, що від одиниць все виходять суґґестиї на маси, та що маси під суґґестивним впливом дадуть ся повести на все, від найнизшої нїкчемности до найвисшого пожертвованя, факт, що також гуманні ідеї можуть розворушити маси, не має в собі нїчого особливого.

Публична думка стоїть побіч моралн держави як движи-

мий елємент розвитку мас. Вона капризна, необчислима, в кождім окремім випадку виступає на сліпо, не могучи передвидіти наслїдків свого виступу, і приносить то шкоду то користь. Мораль держави, се первісна мораль, перемінена в мумію, яка вважає себе висшою над усякий розвиток; вона творить чинник застою в історию мас. Публична думка, се енерґія. В сїм лежить власне значінє публичної думки. Вона часто помиляєть ся і ті її помилки можуть мати важкі наслїдки, але вона підлягає закону розвитку. Переймаючи все нові елєменти з морали одиниці, вона творить звязок між одиницями й масою. Коли мораль держави цїлі тисячлїтя стоїть менше більше на однім місци, нинїшня публична думка дуже ріжнить ся від публичної думки з-перед сто лїт. Поволи, дуже поволи впливає публична думка на міждержавну мораль, так, що та бодай в своїх зверхнїх формах стає трохи менше варварська.

Характеристичний примір, як неофіцияльна мораль маси може попасти в конфлїкт з офіцияльною, бачимо в тій модерній появі, що ґрупи занять, професий або народні заступництва вмішують ся непокликані у внутрішні відносини чужої держави. Таке вмішуванє має звичайно характер протесту проти національного поневоленя. Коли в, 1910 р. російське правительство внесло в Думі предложенє про управильненє відносин між Фінляндиєю й російською державою на основі майже повного знищеня автономії Фінляндиї, потім пішли протести ріжних анґлїйських торговельних палат, а в кінці цїлого ряду европейських парляментів. В реально - полїтичній пресї даних країв проявило ся невдоволенє з того, і в усїх тих статях, як усе в анальоґічних випадках, хід думок опирав ся на трьох арґументах, які тут докладнїйше проаналїзуємо:

1) Непокликане вмішуванє людий, які займають в нашім публичнім житю визначні становища, у внутрішнї справи чужої держави є нерозумне, бо воно може викликати в тій державі ворожий настрій проти мас і попсувати взаїмні полїтичні відносини. Се розумованє є без сумнїву оправдане, одначе його значінє зменшаєть ся в міру того, як збільшаєть ся число держав, яких визначні люди беруть в такій демонстрації участь. І коли акт насильства якоїсь великої держави зустрінеть ся з одно-

душним протестом публичної думки всїх инших великих держав, держава - гнобитель може собі заощадити заходу вважати ся ображеною, бо прецїнь не може з усїми посварити ся.

2) Займати ся актами насильства инших є тому нерозумно, бо наражуємо ся на те, що инші відплачувати-муть нам тим самим. Проти сього можна сказати, що такому вмішуваню инших в наші справи ніяким способом не можна запобігти. Хоч-би ми держали ся з далека від таких демонстраций, на випадок якогось акту насильства, сповненого нами, протести чужинців не дадуть на себе ждати. Такі демонстрациї під впливом наслїдуваня ставати-муть що-раз частїйші й захоплювати-муть що-раз ширші круги.

3) Вмішуванє у внутрішнї справи чужої держави є безправством супроти тої держави, бо кожда держава має право полагоджувати свої справи, як її хочеть ся. Так, з правно - фільософічного становища має она право, але з морального нї; тимчасом сього арґументу вживають власне як морального. З морали не можна вивести арґументів проти протестуючого вмішуваня. Зрештою прінціпу невмішуваня придержують ся тільки супроти великих держав, а не прим. супроти слабих ориєнтальних держав, з чого ясно видно, яку вартість має той моральниї арґумент.

Те вмішуванє публичної думки є знаком зростаючої солїдарности між народами на перекір полїтикам. Є се рух, який іде до того, щоб "реальну полїтику" побивати її власною зброєю, силою. Публична думка не може панувати. Для сього є вона занадто непостійна; її панованє було би безправильністю і вело би до непевности й анархії. Полїтика панує, бо має вишколенє, технїку і постійність, але вона мусить опирати ся на публичну думку. Де з собою змагаєть ся більше публичних думок, полїтика шукати-ме опори все в найконсервативнійшій. Одначе публична думка може надати новиї напрям з такою однодушною силою, що набирає характеру духа часу і стає трівкою силою, перед якою мусить угнути ся полїтика. Публична думка будує в сути річи на суґґестиї, а суґґестия є силою до добра й до зла. Та коли вона йде до згуманїзованя полїтики, коли проявляє тенденцию переміни мораль держави в тім напрямі, в

якім протягом столїть розвинула ся мораль одиниці, то можемо бути спокійні, що вона знаходить ся на добрій дорозї.

4. Національне почутє.

Національне почутє є почутє солїдарности зі спорідненими мовою і традициєю, почутє, яке опираєть ся на менше або більше сьвідомім розуміню, що свобода рухів і сила діяльности одиниці стоїть в простім відношеню до самостійности нациї.

Що материяльна і духова свобода рухів одиниці залежить від самостійности нациї, про се доволї сьвідчить істория поневолених народів. З дефензивного становища національне почутє полягає на інстинктовнім розуміню, що взаїмні відносини народів управильнює інстинкт рабунку і власти. Полягає воно на безумовнім недовірю, яке мають супроти себе звірі, варвари і нациї, і якого оправданє що-до нациї потвердили досьвіди столїть. Дефензивне національне почутє є інстинктом самозбереженя народу.

Мова є способом до виміни думок і до довіря, способом до заспокоєня социяльного інстинкту. Розмовляти мовою, якої вповнї не опановуєть ся, втомляє; примус мови в чужім краю викликує скуку і тугу за вітчиною. З дійсности питанє мови є ядром національного питаня. Сама традиция може очевидно вдержати національну єдність без істнованя спільности мови (Швайцария), а примір Ірляндців показує, що нарід може зберегти національну сьвідомість, хоч стратив мову. Одначе се виїмки. Звичайно втрата мови заповідає смерть нациї. Тому примус мови є способом, яким кожда нация гнобителїв стараєть ся ослабити свою жертву.

З тої основної ваги мови для нациї виходить, що національне почутє мусить бути найсильнійше в тих суспільних верствах, які найменше можуть обходити ся без рідної мови, отже найперше у селян, в меншій мірі в середнім станї міст, який взагалї є менше отяжілий нїж селянство, і в робітників, які скрізь можуть примінити ся і яких потреби що-до мови можуть бути заспокоєні малими, швидко вивченими окрушками. Найменше виразне буде національне почутє серед просьвіченої кляси, яка знає мо-

ви, отже серед людий, які мають досить змоги, щоби ввійти в гармонійні зносини з одиницями, які вийшли з чужого національного духа*. Одначе тут можуть вмішати ся ріжні чинники і змінити те природне відношенє між социяльним відношенєм одиниці й інтерезивністю її національного почутя. Інтереси заробітку проявляють тут свій вплив, а індивідуальні ріжниці відграють очевидно також велику ролю. Поверховне й більш переминаюче забуренє того відношеня викликає також суґґестия патріотичної або антипатріотичної пропаґанди.

Таким чином особа з сильним національним почутєм не має права гудити свого сусіда за те, що він займає холоднійше становище в національних питанях, бо се лежить в природі річи, що той, хто в високій мірі потребує товариства своїх земляків, бо не може тих самих духових вартостий брати від инших, мусить почувати ся більше солїдарно звязаним з своєю нациєю, як той, хто ту потребу виміни сьвідомости може так само заспокоїти поза своєю власною нациєю, як і серед неї. Закид тільки тоді оправданий, коли чоловік з слабшим національним почутєм (зовсім без національного почутя нема нікого, хто живе й працює серед своєї нациї) аґітує проти національного почутя і стараєть ся земляків, які знаходять ся в менше корисних відносинах, позбавити вартости, якої вони конче потребують і яка є зрештою природною обороною їх свободи рухів.

Доки взаїмні відносини між нациями мають характер оружного мира, себто потенцияльної війни, національне почутє з конечности мати-ме мілїтарну одіж, і погляд одиниці на національне почутє оставати-ме під впливом її становища до питаня про "війну і мир" і тим самим під впливом противенства між реально - полїтичною й ідеально - полїтичною теориєю. Але також противенства між консервативним та колективістичним суспільним сьвітоглядом причиняють ся до означеня становища одиниці до національного почутя. Коли до того додамо, що змаганя до націоналїзациї або інтернаціоналїзациї можуть мати значінє для материяльних інтересів одиниці, то стане ясно,

---

*) Сей погляд автора на нашу думку односторонній. Виходило би з нього, що зі зростом культури національне почутє слабне. Тимчасом річ мається противно: тільки зріст культури переміняє національний інстинкт в національну сьвідомість.—М. Л.

що патріотизм і антипатріотизм, се дуже складні явища. А за речниками патріотизму й антипатріотизму стоять маси, які приймають ті науки в грубо прикроєній формі. Звичайні явища психольоґії маси, суґґестия з власного табору, відворотна суґґестия з табору противника, збільшають односторонність доґм, а арґументи розмінюють ся в цілях боротьби на фрази.

Хоч самозбереженє є найбільш очевидним елєментом національного почутя, одначе ним воно не вичерпуєть ся. Самозбереженє, оборона перед чужою силою, є — так сказати — неґативним бігуном національного почутя. Позитивний бігун, се сьвідомість нациї про її продуктивну силу, про здібність до твореня, до витворюваня нових материяльних чи духових вартостий. Національна сьвідомість доводить до особливої концентрациї, яка надаючи нациї певне особисте знамя, уздібнює її давати свій вклад в сьвітове господарство. Бо так само, як творить тільки одиниця, а не маса,, так само колєктивна культурна праця виходить від зіндівідуалїзованих національних одиниць, не від якоїсь абстрактної людськости. Спільність мови й історичних споминів творить перший звязок між творчими одиницями нациї; вона є головним знаменником, творить спільну підставу, яка надає національній праці і внутрішню гармонію. Ся елєментарна духова єдність набирає значіня в міру того, як дальші ґенерациї творчих одиниць будують далї на основах, утворених попередниками. Вона впливає суґґестивно на національні маси і надає їм особливий характер, який знов впливає на одиниці. Т. зв. національний характер полягає певне тільки в малій части на вроджених расових властивостях, які відграють ролю хиба при великих, фізіольоґічно дуже від себе ріжних расах (білі, чорні, жовті і т. д.), а не при ріжних етнїчних ґрупах серед тої самої раси, як народи ґерманські, романські, славянські і т. д. Ґеоґрафічні відносини, ріжний спосіб житя, який по части полягає на традициї, мають також свій вплив. Та в найбільшій мірі національний характер виробляє сума творчих одиниць нациї і взаїмні відносини між одиницею й масою. Сим пояснюєть ся, чому одиниці, яких батько й мати належать до сильно ріжних рас, часто визначають ся мало щасливими моральними властивостями; вони хитають ся між двома незгідними тради-

циями і не достає їм важної також для розвитку одиниці опори; до того те мішане походженє не рідко витискає на них як в расї батька так і в расї матери пятно социяльної меншевартности, яке не дає їм засимілювати ся до одної або до другої.

Від національного характеру залежить знов рід цівілїзацийного і культурного вкладу нациї. Кожда національна праця має сьвітову вартість, бо дає материял до виміни, а тільки через виміну й суперництво є можливий розвиток. А чим всестороннїйша виміна, чим більше елєментів суперничає з собою, тим певнїйший і рівномірнїйший буде розвиток взагалї.

Сьвідома нация є горда, бо гордість не є нїщо инше як безкритична сьвідомість, а що нациї є безкритичні, се лежить в їх сути як мас. Розуміеть ся само собою, що національне самоукріпленє не занедбає використати такого могутнього способу суґґестиї, як лїрика. В національних піснях славить ся вітчину, природу рідної землї, щоденне житє народу, або знов воєнне щастє нациї, часто з наївною пересадою і з ганьбленєм ворогів, що звісне вже з похвальних і ганьблячих віршів прімітивних народів. Національна поезия в усїх формах має значінє якого не слїд недоцінювати. Вона є наймогутнїйшим доступним для слуху символом єдности, як прапор є таким самим символом для зору, і причиняеть ся до концентрациї національних сил.

Та від гордости до зарозумілости є тільки малий ступінь, і національна гордість справдї переходить звичайно в зарозумілість, коли малочисельність народу і недостача полїтичного значіня з природи річи не спиняє такого розвитку. Нация вважає себе лїпшою від усїх инших, знарядом в руках провидїня, який має місию йти на передї розвитку її нести сьвітло всїм иншим нациям. Можливо, що вони самі не розуміють своєї користи; в такім випадку треба їх примусити всїми способами, якими розпоряджає сила. Таким чином тут долучаеть ся до рабункового інстинкту теольоґічний момент, який ускладнює аґресивні настрої. Фальшивий ідеалїзм лучить ся з елєментарними інстинктами поневоленя її визискуваня: за свою безкорисну культурну працю кажеть ся собі очевидно заплатити. Національне почутє, се зложений інстинкт, в якім все перемішані дефензивні й аґресивні настрої: хочеть ся не тільки забезпечити свою

самостійність, але також збільшити свою силу, що можливо тільки коштом инших. Коли тільки є сила, сьвідому нацию з інстинктовною певністю пре до поневоленя.

Мораль держави, якої основним прінціпом мимо всїх лицемірних фраз диплшоматів є "сила перед правом", вважає той розвиток природним і правильним. Але також публична думка, яка зрештою там, де не входять в гру власні інтереси, являєть ся корективом морали держави, тут звичайно заводить. Національна суґґестия має такий могутнїй вплив, що в своїх острих формах легко переходить в екстазу. Тодї всяка розвага виключена. Маса не розріжняє між оправданою оборонною боротьбою і простим нападом, вона реаґує в ту мить і нестримно, і горе тому, хто пробував би привести її до розуму! Слова національної суґґестиї: прапор, честь нациї і т. д. можуть бути уживані і в службі доброї справи і надуживані в службі злої справи, — їх вплив є все той сам. Спірні питаня можуть бути також так замотані, що маса, коли-б навіть мала здібність застановити ся, не могла-б додумати ся до сути справи. Коли керманичі держави бажають собі війни, відповідний настрій може бути викликаний офіціяльними неправдами, перфідиями, промовчуванями, фалшованими документами. Иноді нелюблене правительство вміє зручним використанєм національної суґґестиї відвернути сліпу лють мас від себе на мирну сусідну державу. З другої сторони національний рух, спинений або упокорений невдачами, творить собі внутрі вільний простір революциями. Пароксизм мас вимагає виладуваня. Тому є се все небезпечна гра спекулювати на національне почутє. Безсовісні аґітатори, які в службі якоїсь цїли роздувають національні пристрасти, нїколи не можуть бути певні, чи сили, в яких виступає стільки невідомих і необчислимих чинників, не звернуть ся проти них самих.

Та в богатьох випадках власне публична думка домагати меть ся національної війни проти волї керманичів держави, які лїпше бачать небезпеки і трудности такого підприємства, як пяні чутєм маси. Таким чином движима мораль маси під впливом невідповідальних дорадників (між ин. безсовісної преси) може попасти в варварство, проти якого мусять звернути ся заступники постійної морали маси силою свого лїпшого розу-

міня. По найбільшій части ті національні амбіції, які розворушують маси і спричиняють правительствам стільки клопотів з вимінами нот, протестами й оправданями, не є ніщо инше як зле маскований інстинкт рабунку. Що наші предки перед тисяч роками панували в сусіднім краю, або що мова його населеня споріднена з нашою, сї обставини стають бажаними покришками для національних мас, щоби домагати ся "анексиї" того краю.

Одначе публична думка не є ніколи одинокою й неподіленою рікою. Також внутрі національного житя стоїть одна публична думка проти другої. Острі напади шалу, які тільки невластиво можна назвати публичною "думкою", хоч хвилево можуть стероризувати кожду иншу думку, мусять вкінці все уступити перед глибоко вкоріненими думками, перед спокійними, рівномірно пливучими струями, які творять еволютивну ріку публичної думки. Ходить тільки о се, щоб запобігти, щоб ті острі напади шалу підчас свого бігу не наробили за богато шкоди.

5. Сьвітовий мир.

В оповіданю Вольтера "Micromegas" розмовляє подорожний великан з Сирия з фільософом з землї, який між ин. каже: "Знаєте прим., що в хвилї, коли я з Вами говорю, сто тисяч дурнів нашого звіринного роду, які носять капелюхи, заняті тим, щоби вбити сто тисяч инших, які носять турбани, або щоб ті їх убили, та що так водить ся маїже на всій землї, як далеко сягає людська память".

Великан з Сирия зжахнув ся й запитав, яка може бути причина таких страшних спорів між такими слабими істотами.

"Розходить ся", сказав фільософ, "о купу сьмітя величини Вашої пяти. Розумієть ся, ніхто з тих міліонів людий, які себе взаїмно вбивають, не домагаєть ся навіть найменшої части з тої купи сьмітя. Ходить тільки о те, щоби знати, чи вони належать до чоловіка, який називаєть ся султан, чи до иншого, якого з якоїсь причини називають кесарем. Анї один анї другий нїколи анї не бачив анї не буде бачити того кусня землї, за який іде бо-

ротьба, анї майже нїхто з тих істот, що себе взаїмно вбивають, не бачив нїколи істоти, задля якої дає себе вбити”.

“Ах, нїкчемні!” закликав великан з Сирия обурений. “Якже можна зрозуміти такий надмір безглуздого шалу? Маю охоту зробити три кроки і ступивши три рази ногою, розтоптати цїлу ту купу сьмішних убийників.”

“Не трудїть ся!” відповів йому фільософ. Вони самі доволї працюють на свою згубу. Знаєте, що по десяти лїтах не остала й сотня часть тих нещасних? Знаєте, що як би вони навіть не воювали мечем, голод, труди і неуміркованість майже всїх їх змели би з лиця землї? Зрештою треба би не їх карати, а тих безчинних варварів, які з своїх кабінетів, займаючи ся травленєм, наказують убивати мілїони, а потім за се торжественно дякують Богу.”

Від коли Вольтер написав ту сатиру, народи осягнули в повній мірі благословенє права самоозначеня одначе наслїдком того війни не зникли зі сьвіта. До права полїтичного самоозначеня долучив ся з природи річй зріст сьвідомости національної приналежности, сильне змаганє до самоукріпленя. Лїбералїзм одержав доповненє в націоналїзмі. Тепер мали бути зревідовані національні границї. Звязаний з правом голосованя загальний обовязок військової служби сотворив новий рід війська, перенятого національним духом. Девятьнайцяте столїтє стало часом національних війн. Але лїбералїзм був тільки коротким упоєнем. По своїй сути ворожий свободї демократизм почав що-раз більше витискати індівідуалїстичний лїбералїзм. Боротьба ще не скінчила ся, але лїбералїзм—в первіснім значіню слова тратить щораз більше ґрунт супроти демократизму. Серед національної спільности і в части проти неї повстають нові спільности. Відбувають ся пересуненя і переміни вартостий, суспільність переходить на нові шляхи. Коли давнїйше ведено релїґійні і національні війни, при яких економічні реальности скривали ся тільки під релїґійними і національними суґґестиями, тепер маємо дїло з економічними війнами, при яких національні — иноді також релїґійні — суґґестиї співдїлають тільки як ферменти.

Тимчасом думка мира розвинула ся в велику суспільну про-

блєму нашого часу. Ся думка є очевидно, як усї социяльні думки, дуже стара. Від Сен-Перра через Канта до Толстого і Берти Суттер ідеї мира перебули довший шлях розвитку, заки при кінцї XIX. столїтя почали з воздушних вершин теориї сходити на поле практичного житя.

Раціональний дослїд над проблємою мира мусить виходити від двох головних питань: Чи сьвітовий мир бажаний? Чи він можливий?

Чи сьвітовий мир бажаний? Проти війни наводять: що жертви війни в людях які походять власне з найздібнїйшої до працї кляси віку, означають ослабленє народу; що той систематичний пролив крови мусить впливати на учасників так, що вони по части дичіють, а по части їх нерви руйнують ся; що війна коштує безконечну суму людського терпіня; що вона в кінцї є фінансовою руїною, яка на довгі часи ослаблює народи. Все те, — виймявши хиба той вплив, який війна має в напрямі одичіня, — признають також рішучі противники ідеї мира, хоч на їх думку прихильники мира прибільшують значінє тих фактів. Натомість антипаціфісти кажуть, що війна приносить инші користи, які переважають подані висше шкоди, і кругом сього твердженя обертасть ся в дїйсности весь спір. Арґументи противників сьвітового мира можна зібрати в три точки: війна розвиває в людях нові цінні моральні властивости, ставить збільшеню людиїї природу границю, причиняєть ся до удосконалюваня технїки.

Оборонцї війни найперше твердять, що війна розвиває національну сьвідомість духа. В часї мира нарід попадає в вигідність і еґоїзм; натомість у війнї вчить ся ощадности, єдности і пожертвованя, а його воля скріпляєть ся.

Очевидно не можна говорити, що війна витворює нові моральні властивости: вона доводить одиницї до взаїмного зближеня, і наслїдком спільної небезпеки вже істнуючі властивости мають нагоду замітнїйше проявляти ся. Також завважуєть ся звичайно замітний зріст тих властивостий. І в часах мира можна завважити, як наслїдком незвичайних обставин проявляєть ся відвага й пожертвованє не тільки серед одиниць, але також серед маси. Робітницькі маси терплять з своїми родинами голод коли клясова солїдарність наказує їм страйкувати; ко-

ли-ж трапить ся національне нещастє, катастрофа повени або землетрясенє, проявляють ся ті самі добрі властивости, де тільки мають почву. Одначе війна має між ин. те значінє, що ті суспільні кляси, які звичайно заняті виключно гоненєм за материяльними житєвими добрами і чужа для них тверда боротьба за істнованє, примушує вона набрати ся духа загального пожертвованя і ставить їх в безпосередні зносини з повагою житя. Коли в часї мира легко здобуває перевагу приватний рабунковий інстинкт, війна скріпляє солїдарність внутрі держави, зорґанїзованої до рабунку й до оборони перед рабунком.

З другої сторони національний дух набирає часто по війнї незвичайно аґресивного характеру, який може мати варваризуючий вплив і вести до нової ворожнечі. Чим дразливійша є національна сьвідомість, тим більша є заразливість війн. І коли слїдити в історії за чергованєм війни і мира, виринає думка, чи не попробувати поставити загальне правило, що шкідливі наслїдки війн, провокуюча ароґанція і донкішотерия, яка виступає під фалшивою етикетою хоробрости, тревають значно довше, нїж викликаний війною моральний під'єм. Зрештою нїхто не може передвидїти, які нові психічні моменти появлять ся, коли-б центральні части европейського культурного сьвіта були тепер, після сорок лїт мира, навіщені війною. Знаряди війни стали тепер в незвичайній мірі більш убийчі, а нерви нашого часу вразливійші. Які зміни викликало би се в проявах психольоґії війни нашого часу, сього нїхто не знає.

Війна є далї — на думку противників сьвітового мира — корисна і навіть потрібна на те, щоби збільшенє людий держати в розумних границях. Лє Бон вказує*) на Індиї, де населенє серед примусового мира, який треває вже більше як столїтє, страшно зростає, наслїдком чого загальна бідність стає очевидно що-раз більша. "А чи голодова смерть справдї така лїпша від смерти від гармат, що за всяку цїну треба уникати одної щоби з резиґнациєю дожидати другої?!"

На се можна сказати, що Індиї, се країна з високою й цїнною культурою висших кляс, одначе її недіткнені культурою

*) **La Psychologie politique, ст. 93.**

широкі верстви збільшають ся без думки з плодючістю первісних народів. Лє Бон може має на стільки слушність, що вихвалювана "Pax Britannica" має для Індий сумнївну вартість. Можливо спусканє крови через війну від часу до часу є також корисне для инших народів, які мають за богато крови. Але в Европі, де в народній души що-раз більше укріпляєть ся певна культура, збільшенє людий без сумніву проявляє тенденцию самоуправильнюваня. В вітчині Лє Бона що-раз голоснійше підносять ся нарікання на застій в населеню, а те саме явище, хоч в меншій мірі, замітне також в инших европейських культурних народів.

Лє Бон зазначує в кінці, що великі поступи модерної індустриї головно в оброблюваню металів, завдячуємо передовсїм війнї. Сей арґумент не має, здаєть ся, прінціпіяльного значіня. Зелїзниці, телеґраф, лїтаки, були-б винайдені, сталева технїка була-б розвинула ся, хоч-би воєнна штука не була мала для них приміненя, а хоч-би поступ технїки ішов у деяких областях і поволїйше, великого нещастя в сїм не було би.

Загалом беручи здаєть ся менї, що вага мусить перехилити ся в сторону приятелів мира, коли взагалї запитати, чи бажане заступленє війни иншими методами.

Та в користь війни зустрічаємо ся ще з особливим розумованєм, взятим з понятя божеськости війни. "Вічний мир", писав Мольтке, "є сон, і то навіть не гарний сон, а війна є звеном в божеськім сьвітовім порядку". З таким самим правом прихильники мира могли-б говорити, що працї для сьвітового мира є богоугодним дїлом, бо по християнському понятю Бог є любов. Такі твердженя все можна дістати по дешевій цїнї, бо вони обертають ся поза границями арґументациї. Коли почнемо толкувати, чого в сїм чи тім випадку хоче Бог, то кінчить ся всяка дискусия, бо кождий з тих, що вірять в Бога, може підсувати йому наміри, які йому самому подобають ся, а хто в Бога не вірить, для того все те не має нїякого змислу. "Божеський сьвітовий порядок" є релїгійне понятє і знаходить ся таким чином поза областю розумового дослїду. А зрештою що маєть ся розуміти під божеським сьвітовим порядком? Може первісний стан? В такім випадку вся культура є злочинним ломанєм божеського

сьвітового порядку і ми мусїли-б як найшвидше повернути до канїбалїзму. Коли-ж се не є первісний стан, то на якім культурнім ступні маємо спинити ся, щоб не прогрішити ся проти божеського сьвітового порядку? Перед двома столїтями думку, що чоловік при помочи машин може піднятн ся до хмар, уважали би злочинною утопією, яка "противить ся божеському сьвітовому порядкови." А одначе тепер ми все таки лїтаємо.

Трайчке говорить про сьвятість війни. На се треба заввважити, що сьвятість нїколи не є щось обєктивне, тільки субєктивний настрій, не внутрішня властивість річи, тільки особливе ста новище, з якого одиниця дивить ся на річ. Під "сьвятістю" скриваєть ся часто проголошенє якоїсь річи ненарушимою ("табу"), щоб тим способом при помочи сили суґґестиї (популярно називаєть ся се "bluff") усунути її з-під дискусиї.

Коли божеський сьвітовий порядок одягаєть ся в слово "природний закон", тодї ся думка дістає науковий вигляд. Так приходимо до другого головного питаня: Чи сьвітовий мир є можливий?

Прихильники природної конечности війни розумують менше більше так: В наших часах викликає війну не людська воля, тільки вона вибухає як вислїд економічної конечности, яка виступає з невмолимою силою природного закона. В міру того, як збільшають ся области економічної дїяльности народів і на сьвітї стає тїснїйше, інтереси мусять що-раз частїйше зударяти ся взаїмно, і від часу до часу приходить неминуче до ultima ratio конкуренциї, до війни.

Але чи тут справді ходить о природний закон, який можна би порівнати прим. з законом притяганя? Може бути, що в людській натурі є наклін, щоб увільнити ся від конкурента таким способом, щоб його просто вбити, одначе той "природний закон«, коли ходить о взаїмні відносини між одиницями, держава щасливо побідила, отже на зовсїм »невмолимий« він не виглядає. В дїйсности також теория природного закона скриває під своїм строго науковим виглядом містично-теольоґічний погляд. Бо в кінцї на чім полягає економічний розвиток, як не на людській волї? В наших часах тим, що хоче війни, звичайно не є анї король анї мінїстер, тільки акціонарі підприємства, яке на-

зиваєть ся »держава«. Що иншого розуміється ся під волею нациї і держав, як не суму волї одиниць, очевидно перетоплену по законам психольоґії маси? Теория природного закона, як і її близька рідня, "реальна полїтика", виходить з фалшивого заложеня, забуваючи, що чоловік додав до природи новий момент, культуру.

Адвокати думки про природну потребу війни випустили з-під уваги инший природний закон, і то такий, що справдї обовязує в людськім житю, бо є психічним законом, а саме, закон розвитку. Мировий рух здобув таке значінє, як нїколи перед тим, отже розвинув ся з правильністю, яка сьвідчить про те, що не є се припадковий модний рух, тільки відповідає замітній потребі. Старий сьвіт привик був уважати війну природним реґулятором; що при тім пропадало, се не грало занадто великої ролї: така була воля неба. Сьвіт був без внутрішнього звязку. Тепер сьвітова економія стала инакша; сьвіт стає щораз більше єдиною, суцїльною, всеобнимаючою робочою машиною, яка не зносить, щоб її колеса занадто часто попадали в непорядок. Модерна суспільність знає тверде завзятє працї. Коли має бути рішена якась цивілїзаційна або культурна проблєма, праця розпочинаєть ся на сто місцях землї; коли якась нитка згубить ся в однім місци, знайдуть її в иншім; сили працюють, передаючи собі роботу з рук до рук; нїколи не кидаєть ся працї в кут, нїколи не спускаєть ся цїли з очий; в кінцї цїль осягаєть ся, і вона творить вихідну точку для поставленя й рішеня нових проблєм. Весь той розвиток мусить виступити проти перешкод зі сторони охочих до воєнних пригод. Супроти національного почутя як інстинкту самозбереженя нациї виступає як рівноуправнений чинник з домаганєм мира публична думка, яка є інстинктом самозбереженя національного сьвітового орґанізму. І та публична думка з домаганєм мира стала поволи досить сильна, щоб виступити проти лїнивої морали держави. Державні мужі й дипльомати бачать ся примушеними заняти ся нею. Змаганя до вдержаня мира стали вже одною з конвенціональних тостових фраз підчас візит королїв і мінїстрів, яка в данім випадку очевидно не має більшого значіня, нїж усї инші

фрази, одначе як усї фрази, що все повторяють ся все таки має суґґестивну силу.

Публична думка з домаганєм мира сотворила далї гааґські конференциї, яких значінєм чи недостачею значіня займаєть ся стільки пер. Ваги тої фази в розвитку мирового руху треба шукати не стільки в окремих постановах, що-до яких прийшло до згоди, як власне в факті, що державні мужі й дипльомати звернули на рух свою увагу і признали його таким важним чинником, що вважали за відповідне вмішати ся в справу і коли не можна руху спинити, бодай попробувати звернути його на шлях, де мораль держави могла би з ним лекше справити ся. Справжні уліпшеня, які при тім осягнено, прим. улекшенє можливости мирового суду, осягнено таким чином через компроміс між официяльною й неофицияльною моралю маси, між моралю держави й публичною думкою. Яку практичну вартість матимуть гааґські конференциї, не можна ще тепер оцінити. Але деяка скептика здаєть ся, що раз більше опановує знавців в области права народів. Так прим. "Koelnische Zeitung" з 19. червня 1910 р. виводить, що коли не милимо ся, в німецькій лїтературі права народів, за приміром анґлїйської науки права народів, відбуваєть ся в найновійшім часї переміна в тім напрямі, що й теоретики, йдучи за прінціпом дипльоматів, готові більше як доси признати незвичайну вагу реальної полїтики й полїтичного інтересу ріжних держав для становища й розвитку права народів. Се поясняєть ся отсим:

"Не буде занадто важко на основі дотеперішньої практики права народів доказати, що на конференциях права народів остали без наслїдків предложеня, які на випадок війни хотїли наложити на воюючих обмеженя що-до уживаня воєнних способів і потрібного з огляду на ціль війни (поваленє противника і запевненє національного істнованя через щасливе переведенє війни) воєнного насильства; иншими словами, що всяка проба обмеженя максими, яку поставив Hugo Gratius як основне правило воєнного права народів: "omnia licere in bello, quae necessaria sunt ad finem belli" (в статї про право морської добичі в "Tag" з 6. марта 1909 р. Німаєр перекладає се: "Супроти воєнного противника дозволене все, чого вимагає воєнний ре-

зон«), — після безуспішних дебат сходить з денного порядку... А коли що до таких важних питань, при яких виступає воєнний резон, все таки доходило фактично до згоди при помочи постанови права народів, то вже при приниманю такої постанови не прикладано великих надій до її обовязуючої сили, або бодай не підлягає сумнївови, що держава в конфлікті свого політичного інтересу ('"public policy", говорячи англійським терміном) з обовязуючими її постановами права народів, коли ходити-ме о добро, свободу і незалежність вітчини, без найменшої надуми відступить і мусїти-ме відступити від постанови, яка стоїть їй на перешкоді, хоч-би та постанова, її як ясно виступала як моральна ідея права, як яксіома абстрактного права природи. Приміру на се не можна навести з тої причини, бо найважнійші закони, які власне відносять ся до сього, ухвалені на трьох дотепірішнїх великих конференциях', не перебули ще огневої проби війни... Треба з як найбільшим натиском зазначити великий і єдино міродатний вплив реальної політики і добре зрозумілого інтересу інтересованих держав на становище і розвиток права народів, — політики, яка ніяк не сьміє дати ся вести її заслїплятии оглядом на цівілїзацию її гуманність. В справах, які відносять ся до житевих інтересів націй, сила йде перед правом."

Так пише »Koelnische Zeitung«, опираючи ся в своїх виводах на більше число найновійших німецьких праць з области права народів. Ті виводи що-до ясности не оставляють нїяких бажань. Коли на все має бути задержаний прінціп, що "супроти воєнного противника все дозволене, чого вимагає воєнний резон", то природний вивід з того такий, що не тільки обємисті акти гаагських конференций в справі згуманїзованя війни є безвартною макулятурою, але також взагалї всї писані й неписані постанови права народів не варта зломаного гроша. Можна тільки сподївати ся, що практика завдасть до певної міри брехню сїй теориї. При кінцї своєї статї автор підносить значінє конвенций для права народів, »на скільки не розходить ся о питанє чести і житевих інтересів держави, коли мається за задачу означити границї области воєнного резону і виключити ті жорстокости війни, яких можна уникнути«. Та на се можна

би сказати, що змаганя дипльоматів в тім напрямі, хоч не є зовсім зайві, одначе не є також такі миродатні, як се звичайно приймаєть ся. Загальне розумінє того, що в наших часах незвичайно скомплікованої, незвичайно дорогої і в наслідках необчислимої машинериї війни не можна пускати в рух за дрібниці, дає по крайній мірі так само добру ґарантию як гааґські конвенциї.

Мирова праця дипльоматів має значінє більше як симптом між своїми позитивними вислїдами. Всї ті обережними словами висловлені й окремими державами з всякими застереженями, які все їм оставляють задні двері, сакціоновані постанови в дальшім розвитку може зможуть осягнути реальне значінє. Одначе публична думка не може позбути ся підозріня, що тут поставлено вовка пастухом стада. Дипльомати є вже в своїй професийній діяльности репрезентантами міждержавної мy-ринської морали. Коли війни стали »більш гуманні«, то се завдячуємо не чоловіколюбним дипльоматам, тільки спричинили се imponderabilia з области психольоґії маси, які назбирали ся цїлі тисячлїтя, унеможливляючи поволи найгірші варварства. Ті здобутки укладає опісля дипльоматія гарним канцелярийним стилем в параґрафи і приписує собі всю честь. Коли перед нами мають отворити ся шляхи, які віддалили би нас від війни, то промостить їх не дипльоматія, тільки ті реальности в розвитку, яких »реальна полїтика« так часто недоцінює.

Обставина, що війни стали переважно економічними, мала найперше вплив на спосіб боротьби. Так повстав модерний спосіб боротьби, в якого уживаню показали ся мистцями особливо ориєнтальні народи. Є се бойкот, безкровний, але успішний спосіб, який знайде примінене особливо в руках слабшого проти сильнійшого, спосіб, який суґґестивний крик противника про житєві інтереси й ображену національну честь заглушує мілкою і прозаічною журою за мошонку. Тут дипльоматия перший раз стає безрадна. Її зброя, яка стільки столїть не заводила, перо і меч, тут тупіє. На їх протести відповідаєть ся нотами, які висловляють жаль, одначе ніяке правительство не може примусити людий купувати або не купувати, де їм подобаєть ся. Тільки бойкотовий комітет мусить

мати вплив на маси, щоб не допустити до того, щоб бойкот перейшов в чинне насильство, бо се дало би привід до репресалій. »Щоби в склепі нічого не купувати, — говорив один молодотурецький провідник на публичних зборах в Пера підчас боснійського конфлікту, вистане туди не йти. Се безглузде й зайве, йти туди, щоб демонструвати перед склепом і голосити, що в будучности не будеть ся там нічого купувати. Зрозуміла річ, що оружя бойкоту можна уживати тільки в певних границях. Для сього по-перше треба, щоби противникови можна зробити бойкотом більшу шкоду, ніж той може зробити бойкотуючому, відповідаючи бойкотом на бойкот; по друге треба, щоби потребу тих предметів, які діставало ся від противника, можна бодай на якийсь час заспокоювати деинде. Зрештою може не в усіх наций знайдеть ся почутє солідарности й дисциплїни, потрібні до успішного переведеня бойкоту. В кождім разї того способу будуть певне уживати в будучности скрізь, де можна буде його примінити з виглядами на успіх, і таким чином часто уникаєть ся кровавої розправи.

Одначе безумовний поступ проявляєть ся і в чім иншім, а саме, що в наших часах економічні реальности виступили на перше місце. Через те звузила ся область необчислимих, взаїмно переплетених суґґестий, які як фермент в публичній думці мали, правда, велике значінє для розвитку морали маси, одначе загалом беручи є тільки релятивним добром. З перевагою реальностий над суґґестиями народи дістають більшу можливість виробити собі ясне понятє про цїли і способи і холоднокровно оцінити, чи оплатить ся вести війну.

Робітники зрозуміли, що війна для них як для робітників не оплачуєть ся; а що робітництво все зазначувало з найбільшою консеквентністю першенство своїх станових інтересів над национальними інтересами, то мирову ідею поклало воно в своїй проґрамі на визначнім місци. На социяльно-демократичних конґресах все на ново обмірковуєть ся питанє, чи вибухови війни не дало ся би запобігти ґенеральним страйком і подібними способами, при чім одначе не замикаєть ся очий на трудности, злучені з такою акциєю.

Капітал з своєї сторони поставив відповідні вихідні точки. На конґресі, який відбув ся в цьвітні 1907 р. в Ню-Йорку під назвою »National Arbitration and Peace Congress«, А. Карнеґі предложив, щоби на кожду державу, яка хотіла би зломити мир, зробити моральний і економічний, а навіть мілїтарний натиск. »Невтральні держави повинні би супроти тих, що ломлять мир, творити коалїцию, яка сіяла би пострах. Одначе перед ужитєм сили треба би почати проголошенєм зірваня всяких зносин з народом, що зломив мир. Нїякої виміни продуктів, нїякої позички, нїякого привозу як мілїтарного так і морського, нїякої почти; ті міри були би торжественною осторогою і мабуть мали би успіх. Сила повинна бути все останнїм способом. Хоч народи, які доставляють капіталів і воєнних матеріялів, можуть на се нарікати як на неправне вмішуванє в їх інтереси, одначе вдержанє мира є для промислових народів найвисшим інтересом, бо коли зиск з чужих війн виносить тисячі, тратить ся мілїони«.

Сю останню тезу розвинув на конґресі визначний промисловець James W. von Cleave. »Богато людий думає, — говорив він, — що війна приносить користь торговлї й підпомагає хлїборобів, промисловцїв і всяких продуцентів. Одначе се дїєть ся тільки короткий час. Російсько японська війна збільшила вивіз Америки до Японії, Росиї й Хін, доки була війна, одначе безпосередно потім спричинила зменшенє вивозу. Ті краї мусять кілька лїт ощадно господарити, заки відроблять спричинені війною втрати. Їх закупи за границею стають менші. Сьвіт став більше нїж коли в безмежній мірі одною родиною. Інтернаціональна торговля дуже богато причинила ся до скріпленя тої солїдарности. Що корисне для одного краю, з того користають в більшій або меншій мірі також усі инші краї. Війна між Росиєю й Японією збільшила на той час нашу торговлю з тими державами, а також з Хінами, бо війна вела ся також в одній части Хін. Але опісля принесла вона зменшенє торговлї. Вона вбила сотнї тисяч мущин і мілїони довела до бідности. Так ми, промисловцї, втратили богато відбирателїв. Небіщики не купують одіжи. Бідаки не мають за що купувати«.

Капітал і праця, оба жерела продукциї, сходять ся тут в осуді війни з ділових причин. Але проти тих тенденций, опертих на суґестиї гуманних ідей, стоять противні тенденциї, які опирають ся на національній суґестиї. Адже справа стоїть так, що хоч для невтральної торговлї і невтрального промислу війна на довший час є злим інтересом, одначе для подібного воюючого народу може стати добрим інтересом. Інтернаціональна торговля понесла наслїдком російсько - японської війни втрати, одначе Японія осягнула безпосередно й посередно великий зиск. Тут відбуваєть ся що дня між економічними чинниками, інтересованими в противних напрямах, незвичайно скомплїкована гра, шалена сьвітова війна між военними й мировими тенденциями, при участи величезних капіталів, заанґажованих з обох сторін. З тої боротьби за кулїсами історії повстав постійний страх перед війною і суперництво в зброєнях, якому не видно кінця. Телеґрафічні алярми про можливість війни з сходу і заходу стали на стільки щоденною стравою, що вони вже давно перестали публику вражати.

Одначе ся обставина не вказує на те, що близький час сьвітового мира. І не є се мабуть ніяке нещастє. Бо сьвітовий мир бажаний тільки під умовою, що він є рівнозначний з свобідною асоцияциєю всїх національних сил. А в сїм напрямі дуже мало успокоює брутальне національне поневоленє, яке панує в цілім сьвіті. Те саме можна сказати про пацифіцизм диплъоматів. Тут замітні тенденциї, щоб великі "мирові конференциї", в яких можуть брати участь всї самостійні держави, перемінити в тїснїйші конференциї великих держав. Симптоматичне є скликанє такої тїснїйшої конференциї, яка зійшла ся в Льондонї в груднї 1908 р. і на яку крім великих держав запрошено тільки Японїю й Голяндию. Вже на другій гааґській конференциї зазначали ся частїйше змаганя поставити менші держави в гірше положенє. До згоди про заложенє постійного інтернаціонального роз'ємного трибуналу не могло прийти, бо внесенє, яке поставлено, давало великим державам упривілейоване становище; вони мали дістати одного суддю на весь час дванайцятьлїтнього періоду, коли тимчасом меншим державам признавано суддю на коротший час. Неґативне становище менших держав супроти того внесеня сформулував бразилїйський делеґат Ruy Barbosa. Про

ба інтернаціонального законодавства, яке знеслоби прінціп рівноправности держав, так, що малі держави мусїли би без протесту годити ся на все, що рішать великі держави, ледви була би корисна для поступу.

Бувший президент Рузвельт, одержавши нагороду Нобеля, виголосив 5. мая 1910 р. в національнім театрі в Крістиянії відчит, в якім між ин. сказав: "Був би се мистецький твір, коли-б великі держави, які чесно бажають собі мира, заложили лїґу мира, не тільки на те, щоби вдержати мир між собою, але також на те, щоб запобігати зломаню мира зі сторони инших держав, хоч-би навіть силою. Найбільша трудність дальшого розвитку гааґського діла мира полягає на повній недостачі екзекутивної чи поліцийної власти, яка могла би виконувати присуди суду. В кождій суспільности авторітет суду полягає на актуальній або потенцияльній власти, на істнованю поліциї або на сьвідомости, що всї здатні до оружя люди в краю готові виступити в тій цїли, щоб рішеня судів і законодатних авторітетів були переведені. Кожда нація мусить бути сама приготована до своєї оборони, доки не буде установлена в якій-небудь формі поліцийна власть, яка моглаби запобігти насильствам між народами і хотїла би се робити. Серед теперішних відносин така власть для вдержаня сьвітового мира була би найлїпше запевнена через якийсь союз між нациями, які щиро бажають мира і самі не мають ніяких аґресивних намірів. Цїль такого союза могла би з початку бути обмежена на запевнене мира в певних границях і серед певних обставин. Володар чи державний муж, який утворив би такий союз, заняв би на віки місце в історії і мав би право на вдячність цїлої людськости."

Ті думки, які порушали ся в тих самих рамах, що слова Карнеґія, заслугували на загальну увагу. Але десь за три тижнї виголосив Рузвельт в Льондонї відчит про полїтику Анґлїйців в Єгипті, де між ин. сказав: "Ви помилили ся в змаганю зробити радше за богато ніж за мало в інтересї самих Єгиптян. Та на жаль усї ми, що маємо діло з некультурними, а до того ще фанатичними племенами, досьвідчили, що в такім положеню як Ваше в Єгипті, слабість, нерішучість і сентиментальність є найнепевнїйша, щоб на ній можна було оперти правний порядок."

З сих слів починаємо розуміти, що криєть ся за пацифі-

змом дипльоматів. Означає се такий розвиток в будучности, де ціною мира булиби договори між великими державами, якими ті забезпечили би собі взаїмно право неволити малі нациї не тільки в своїх границях, але також і поза ними. Серед теперішнїх відносин мусять великі держави дїлити свої сили. Головна увага звернена тепер на рівнорядних внїшнїх ворогів, яких зависти не можна дати поживи, отже велика держава не може в повнім обємі виконувати поневоленя. Та коли-б через договор між великими державами заведено інтернаціональний мир, тодї для менших держав зникла би остання охорона перед моралю держави, і вони були-б безоглядно, поволи але певне задавлені, серед звісних запевнень про гуманність і дбалість за добро жертви. Все поступоване з корейськими послами на другій гааґській конференциї дає основу думати, що надїя, що поступ пацифізму дипльоматів принесе більшу справедливість між сильнїйшими і слабшими державами й нациями, покажеть ся небезпечною ілюзиєю.

Мораль держави все мати-ме вплив на тих людий, що є її заступниками. Хоч-би й які добрі були їх наміри, вони з непомильною певністю вести-муть до атавізму полїтики, до поневоленя. Timeo Danaos et dona ferentes! Коли брутальні первісні інстинкти не могти-муть проявляти ся нїяким иншим способом, з тим більшою силою звернуть ся вони до мирного поневоленя, яке до того дає ще ту велику користь, що при тім не треба наражати своєї голови. Люди не зміняють ся за один день, і скріпленє товариських інстинктів коштом інстинкту рабунку і власти вимагає часу. І коли-б паціфіцизм дипльоматів мав довести до утвореня єдиного безконкуренцийного тресту великих держав для роздавленя й винищеня всякого иншого державного й національного житя, то бодай безпосереднї плоди його були би крайне шкідливі, і то не тільки для жертви, але також для цїлого сьвітового розвитку, для якого малі національні орґанізми є необхідною потребою. Коли ненависть,, зависть, недовірє і страх перед війною, які панують між державами, є єдиною обороною малих проти рабункового інстинкту великих, в інтересі сьвітового розвитку треба надїяти ся, що та ненависть, за-

вить, недовіре і страх перед війною істнувати муть далї*). Адже лїпші є вигляди на збіднене і воєнне знищене, нїж на безоглядне задавлене всїх вартостий поза інтересами упривілейованої коалїції великих держав. Нехай радше сьвіт задержить війну з її шансами як ultimatum rationem і платить її кошти, аж доки розвиток не осягне того ступня, на якім користь з самостійности національних і державних орґанїзмів перейде в область тих суґґестивних понять, яких управлене не вимагає доказів і які через те самі з себе співділають в діяльности мас. Аж коли думка, що поневолене є злим інтересом, стане очевидною правдою, яка не підлягає дискусії, аж тодї осягнене цїли мирового руху стане й бажаним і можливим. Аж до того часу мусимо вдоволити ся тим — що правда дорого окупленим — релятивним станом мира, в якім Вольтер бачив найвисше, що чоловік взагалї може осягнути, станом, про який можна сказати, що "люди мають вічний мир, так само, як говорить ся, що в культурних державах панує безпеченство, хоч иноді хтось допустить ся скритовбийства"*).

III. Внутрішна полїтика.

1. Досьвіди.

У внутрішній полїтиці відношене між теориєю і практикою є дещо відмінне, нїж у міждержавній полїтицї. Міждержавна "реальна полїтика" держить ся теориї, яка звучить менше-більше так: Інтереси нашої власної держави є для нас понад усе; є се природне й управнене, коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій державі користи коштом инших не оглядаючи ся на неясні гуманні ідеї. Відповідно до того теория внутрішньої "реальної полїтики" повинна би звучити: Ін-

*) Тут такі орґанїзації, як прим. "der alldeutsche Verband" в Нїмеччинї, мають свою користь. Щирість, з якою вони голосять свої цїли, не дає заснути недовірю инших.

*) Voltaire, De la Paix perpetuelle.

тереси нашої партиї є для нас понад усе; є се природне й управнене ,коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій партиї користи коштом инших, не оглядаючи ся на неясні ідеї про добро вітчини. Одначе та теория не істнує, а бодай не сьміє явно виступати*). У внутрішніх відносинах область діяльности така звужена, що неморальність реально - політичної максими зараз кинула ся би в очи. І хоч-би її держали ся в практиці, в теориї мусять її заперечувати. Політик, який її держить ся, не може, як його товариш з области міждержавної політики, хвалити ся своїм реалізмом, тільки мусить старати ся як в инших, так по змозї і в себе вмовити, що він працює в інтересі вітчини. В области внутрішньої політики є тільки одна ідеальна реально - політична теория, що політика має за виключну ціль інтереси краю, народу і держави, та що партийні інтереси мусять уступити з огляду на загальне добро**). Ріжниці між теориями внутрішньої політики полягають на ріжнім розуміню, як можна найліпше прислужити ся інтересам краю і держави.

При докладнїйшім розслїдї моральної сторони внутрішньої політики буде природним розпочати від найбільше відсталої державної форми, від абсолютизму. Творцем є все одиниця, не маса, отже з тої причини абсолютизм був би ідеальною державною формою, коли-б мати запоруку, що володар усе буде ліпший, розумнїйший і чеснїйший від усіх инших в краю. иншими словами, коли-б монарх був богом. В абсолютистичних державах мусїла віра помагати недостачам дїйсности. Володарям приписували звичайно більший або менший ступінь божеськости, або бодай уважали їх заступниками Бога на землї й замикали очи на все, що не годило ся з тою теориєю. Деспотия опирала ся в найбільшій части на могутній релїґійній суґґестиї. Та в кінцї дїйсність бере верх над суґґестиєю, особливо, коли та ді-

*) На жаль партийна полїтика оцїнена тут занадто оптимістично. По дебатї в справі виборчої реформи, яка відбула ся в червнї 1911 р. в французькій палатї послів і була властивою причиною упадку кабінету Моніса, "Lanterne" писала: "П. Моніс, пожертвувавши висший над усе інтерес своєї партиї ганебній трансакциї, заявив ся прихильником пропорціональної системи."

*) Социяльна демократия, яка консеквентно заступає ідею клясової боротьби, помагає собі тут фікциєю, що добро партиї є в дїйсности добром суспільности. Так забезпечуєть ся заздалеґідь проти конфлїкту між інтересами партиї й суспільности.

стає конкурента в суґестиї в суверенність народу. В наших днях абсолютизм як форма правлїня зник в Европі; в Азиї Персия дістала конституцію. Також Індиї й Єгипет, який в дійсности знаходить ся під анґлійським панованєм, хоч мають абсолютистичне правлїнє, одначе з тою особливістю, що "самодержцем" не є тут окрема особа, тільки анґлійський нарід через свою корону, правительство і парлямент.

Які вислїди дав абсолютизм в тих переважаючих періодах, коли володар припадково не був перший в краю розумом, здібністю і чесністю, вчить історня. Персия XIX. столїтя, Туреччина Абд-Уль-Гаміда і сучасна Росия виказують доволї однородні перспективи здеморалїзованих відносин. Росия є найбільше поучаючим приміром, бо вона найбільше зближена до европейської цивілїзациї. А що перехід від абсолютизму до дуже обмеженої конституциї наступив ледви перед кількома роками, то давні відносини не могли очевидно дуже змінити ся.

За мінїстерства Столипіна установлено т. зв. "сенаторські ревізиї" для розслїду відносин серед російських урядницьких кругів. Майже скрізь, де були ревізори, застали вони той сам образ: спроневіреня, підкупи, корупцию в великім стилю, всякого роду і в усїх формах.

Під панованєм таких надужить мусять повставати революцийні тенденциї. Від хвилї, коли верховоди починають бояти ся за свої особи, розвиваєть ся до що-раз більшої досконалости тайна поліция зі своїм звирідненєм: інституциєю провокацийних аґентів.

Конституция в Росиї настала серед важкої боротьби. В третїй Державній Думі консервативні ґрупи ставали що-раз сильнїйші, їх пановане щораз більше абсолютне, при що-раз більшім розкладї центра, партиї октябристів. Консерватизм, який переніс свою точку опори від крайньої правиці до націоналїстичної концентрациї, засмакував при тім у власти, і властиво не є вже тепер ворожий конституциї. Можна би думати, що парлямент, в якім опозиция властиво все була безсильна, мало надаєть ся до того, щоб розбудити в народї сьвідомість полїтичної свободи. А одначе та сьвідомість в значній мірі характеризує теперішне полїтичне житє Росиї. Хоч вона не сягає особливо глибоко в широкі народні маси, одначе замітна власне в по-

лїтично міродатних суспільних кругах, в кругах, які противники називають реакцийними. Докази сього бачимо в силї націоналїстичного руху.

Можна вважати за вислід досьвіду з модерної історії, що коли нарід здобув собі полїтичну свободу, його першим змаганєм буде виконувати національне поневоленє. Як зазначено висше, істнує природний звязок між полїтичним визволенєм та інтензивністю національного самоукріпленя. Аж коли нарід починає сам собою правити, аж тоді стає в повні сьвідомий своєї національної єдности; тоді він почуває силу і з природи річи стараєть ся зараз тої сили надужити. Всї горожани держави инших національностий мусять тепер, скільки лиш можна, на основі права сильнїйшого бути зденаціоналїзовані, щоб носити уніформуюче знамя пануючої нациї. Ті денаціоналїзацийні змаганя виступили остро аж з конституцийними рухами XIX. столїтя. Давнїйше чужі національности в границях держави були иноді поборувані з конкуренцийної зависти, з огляду на публичну безпечність, з релїгійної нетерпимости, але рідко гнетені з національних причин. З конституциєю повстають язикові питаня. В Австриї ріжні національности поборюють ся взаїмно з найбільшим огірченем; одначе головні нациї є на стільки рівні між собою, що жадна не може прийти до єдиновластя; Німцї і Чехи старають ся поневолити одні других, Поляки гнетуть Українців, між Німцями, Словінцями й Італїйцями йде та сама боротьба. В Угорщинї з невмолимою консеквенциєю угнетаєть ся все-немадярське. В старій Туреччинї ведено релїгійні боротьби, а між не-турецькими народами, які опирали ся на самостійні, полїтично свобідні держави поза Туреччиною (Греки і Болгари), йшла національна боротьба; одначе аж з установленєм нової турецької конституцийної держави чуємо про "османську нацию", якої супремация має бути признана, в разї потреби під примусом. Та сама поява виступає в Росиї по заведеню конституциї, і то з незвичайною безоглядністю, що мабуть стоїть в звязку з культурним ступнем краю. І давнїйше часто переслїдували Жидів, але з економічних причин, до чого долучала ся релїгійна антипатия. Тверду руку чули на собі Поляки, бо польські повстаня показали, що з тої сторони може грозити небезпека. Та національні переслїдуваня розпочали ся властиво аж

з установленєм російської конституцийної держави. Витискаєть ся Жидів; переводить ся закони, які мають за ціль запевнити російському елєментови перевагу у західних ґуберніях, по части польських; закони обмежають свободу рухів горожан німецької національности; Фінляндия має стати звичайно російською провінциєю. Що-до Фінляндиї, то політика, звернена проти її автономії, є, правда, тільки відновленєм періоду Бобрікова, одначе тоді була се тільки державна акция, а тепер є се народня справа*).

Коли президент міністрів Столипін 20. мая 1910 р. підчас думської дебати про земства в західних ґуберніях виголосив промову, в якій з натиском зазначив, що "російський державний елємент мусить осягнути перевагу, російська державна ідея мусить стати на міцний ґрунт і оборонити ся перед пляновим нападом Поляків на російську культуру", вибухла безпривірна в історії Думи овация. Два російські епископи, які брали участь в дебаті, кинули ся до президента міністрів і цілували йому руки*). Є се типічний примір національної суґґестиї.

Супроти абсолютизму стоїть та форма репрезентативного устрою, яка вважаєть ся найбільш викінченим типом модерної конституційної держави і яку з меншою або більшою консеквенциєю приняла найбільша часть конституцийних держав. Є се парляментаризм, якого властивість полягає в тім, що політичну краску правительства означує більшість палати, — другої палати, коли є їх дві. Між анґлійським і континентальним парляментаризмом істнує все таки певна ріжниця, яка полягає не стільки на зверхній формі конституциї, скільки стоїть в звязку з розвитком народів. Анґлійський парляментаризм повстав шляхом розвитку; на континенті заведено його готовим; анґлійський є традицією, континентальний доґмою. Парляментаризм на континенті переміняєть ся часто в непомильну доктрину, в

*) Сю характеристику російської політики супроти Фінляндиї треба на нашу думку віднести до національного поневоленя в Росиї взагалі. Теза автора, що воно розпочало ся аж з заведенєм конституциї, видаєть ся нам занадто натягненою. Воно істнувало й давнійше, тільки перед конституциєю була се "державна акция", а тепер політика національного поневоленя стає що-раз більше "народньою справою", в тім розуміню, що за нею заявляють ся щораз ширші круги російської суспільности. — М. Л.

*) "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 25 мая 1910.

релїґію, якої культ виконуєть ся строго аж до найменших подробиць. Парляментаризм має свою правовірність і своїх фарисеїв. Один данський полїтик оповідає: "Трапило ся менї, що один посол поважно твердив, що парляментаризм вимагає, щоби всїх мінїстрів брати з вибраної народом палати; він думав, що се належить до парляментарної доктрини". Сей рід полїтичного фетишизму є доволї загальний. В наших часах люди ставлять ся ворожо до всїх авторітетів ,які бачать, почувають себе свобідними і не думають, що инші авторітети опановують їх так само міцно як старі, тепер повалені. В доктрини парляментаризму вірять як в катехізм, що їх може й не розуміють. Розумні люди, які перестали вірити в небесні чуда, вірять в чуда народньої суверенности.

Ґрупованя полїтичних партий відбувають ся по ріжним лїніям. Я розріжняю отсї:

1. Ґрупованє з темпераменту: консерватизм (позитивний і неґативний) і проґресизм. Противенство не є тут абсолютне. В поступовій тенденциї і в розуміню правильного темпа поступу мислиме безконечне степенованє. Одначе партийні інтереси вимагають установленя певної норми, якої мусять держати ся індівідуальні темпераменти.

2. Социяльно - теоретичне ґрупованє: индивідуалїзм і колєктивізм. Індивідуалїзм кладе головну вагу на те, що суспільність повинна дати одиниці по змозї як найсвобіднїйші умови розвитку, Колєктивізм зазначує, що дїяльність одиниці має значінє тільки своєю користю для суспільности. В дїйсности є се тільки дві сторони одної й тої самої правди. Та в крайнїх формах индивідуалїзм уважає суспільність за спосіб, одиницю за цїль; натомість колєктивізм бачить в суспільности цїль, в одиниці тільки спосіб. І тут, говорячи теоретично, можливо безмежне степенованє понятя*). В практичній полїтиці ріжниця між індівідуалїзмом і колєктивізмом сходить ся до певної міри з ріжницею між лїбералїзмом і демократизмом. Є се два понятя, в популярнім розуміню майже рівнозначні, одначе в дїйсности основно ріжні. Лїберал ставить свободу як перше домаганє і

*) Синтезу обох сих социяльно - теоретичних ґруповань стараєть ся дати теория комунїстичного анархізму. — М. Л.

— хоч не має відваги сього признати — є з природної конечности ворогом рівности, бо рівність можна завести тільки при помочи примусу. Демократ ставить на першім місци рівність і тільки тому бере також свободу, бо “свобода” є гарне слово і як орнамент нічого не коштує. Що-до “братерства”, то можемо його оглядати як декорацию усіх партий.

3. Ґруповане кругом осіб. Партиї ґрупують ся без прінціпіяльної проґрамової ріжниці кругом певних провідних осіб, як “проґресисти” і “реґенерадори” в Портуґалії перед революциєю в 1910 р., або партиї в модерній Грециї, які навіть носять назви від імени своїх провідників: Теотокісти, Раллїісти і т. д. Можна би сумнївати ся, чи ґруповане кругом осіб треба вважати самостійною лїнією партийного подїлу. Одначе показуєть ся, що скрізь, де одна партия ґрупуєть ся кругом особи, инші партиї йдуть за її приміром. В Грециї ґруповане кругом осіб є без сумнїву найзамітнїйшою лїнією партийного подїлу.

4. Ґруповане відповідно до професийних інтересів: аґрарна партия, робітницька партия і т. д.

Крім того на творенє партиї впливають національні, релїґийні і конституцийно - теоретичні ідеї. Звичайно грають вони тільки роль побічних мотивів, одначе се не значить, що вони мусять виступати тільки з незначною силою. Їх може ся чи та партия класти на першім місци, одначе взагалї не можна їх уважати лїніями партийного подїлу, бо хоч одна з полїтичних партий держави ставить собі за головну цїль інтереси якої конфесиї (центр в Німеччинї) ,або національну справу (ірляндські націоналїсти), або заведенє иншої ніж істнуюча державної форми (монархісти в Франциї, републиканцї в Еспанії) то ті особливі мотиви не є з правила — хиба тільки серед переминаючих критичних відносин — міродатні для полїтики инших партий. Одначе є й виїмки. В Австриї національність є безперечно лїнією подїлу на ґрупи; в Туреччинї партиї є передовсім релїґийні й національні. Де держава обнимає тільки одну, або хочби тільки одну рішаючу націю, там національний мотив у партий є рівнозначний з патріотизмом, а патріотизм може тільки тоді стати дїйсною лїнією подїлу, коли проявляєть ся сильний антипатріотичний напрям. Також расові питаня можуть відгравати роль побічних мотивів: прим. муринське питанє в Злучених Державах

Північної Америки. Такий рух як антисемітизм містить у собі як расові, так і релігійні й економічні елементи, при чім останні звичайно рішаютъ.

Ріжниці в маєткових відносинах, просьвіті і т. д. не дають в теперішних часах підстави для твореня партий, одначе сї відносини впливають тут инакшим способом. Маючі кляси мають наклін бояти ся всяких змін істнуючих відносин, отже з природи річи прилучують ся до консерватизму і додають йому до темпераментового елєменту материяльний. Люди з певною просьвітою проявляють природний наклін класти натиск на право одиниці і тому творять ядро лїбералїзму. Велику масу, яка не має анї власности анї особливої просьвіти, її практичні житєві відносини заставляють бажати змін, отже вона стає проґресистична, бо всї зміни, яких домагаєть ся, вважає рівночасно поліпшенями; а що вона може випливати тільки масою, що стає рівночасно колєктивістична, отже демократична. Таким чином стає вона противницею як консерватизму так і лїбералїзму.

Полїтичні партиї повстають звичайно через схрещенє таких двох або більше лінїй подїлу, евентуально при участи наведених побічних мотивів. Економічний елємент ("інтерес професиї") знаходить ся в полїтичних партиях все і всюди. Також темпераментовий елємент є такий людський, що трудно, щоб його недоставало в якійсь партиї. Істнованє социяльно - теоретичного елєменту не є таке безумовне; при тім сей елємент аж в модерних часах набрав такого значіня, що можна його вважати за властиву лінїю подїлу. Особистий елємент проявляєть ся в тій мірі, в якій провідники партий мають здібність суґґестіонувати масу.

В Німеччинї творять консерватисти головно консервативну партию великих аґрариїв, а центр консервативну партию, в якій релїґійний мотив такий сильний, що під її прапором збирають ся ріжні социяльно-теоретичні і професийні інтереси. Національні лїберали є умірковано проґресистична, умірковано індівідуалїстична партия, яка з економічного становища заступає по части інтереси промислу. Вільнодумні фракциї творять проґресистичну партию, яка заступає інтереси торговлї, ремесла, промислу, а також свобідних професий; її социяльно-теоретичне

становище є з природи лїберальне, одначе остає під впливом демократичної суґґестиї, яка наслїдком зносин з социяльною демократиєю стала особливо сильна. Социяльна демократия в Німеччинї як у цїлім сьвітї є в першій і в останній мірі професийна партия; є се проґресистична, демократична робітницька партия.

В своїй полїтицї внутрі держави партиї стоять упроти себе як самостійні держави: або в союзї або на воєнній стопі. Хоч не можуть поборювати себе мечем ,одначе в праві більшости мають вони конституцийно правосильну, отже все певну зброю. Доки партия або союз партий ("бльок") може вдержати ся в більшости, доти панує всевладно. В державі, де вибрана народом палата не має нїякої противаги, анї в зложеній на инших основах першій палатї, анї в праві veto голови держави, пановане більшости не знає инших границь крім моральної границї, яка опираєть ся на певних imponderabilia публичної думки. Та сей чинник не може нїчого змінити в фактї, що кожде безпеcречне пановане більшости означає тиранїю більшости, бо в природї кождої маси лежить надуживати власть, яку має в руках. Більшість тим безогляднїйше використовує свою власть, бо знає, що її саму будуть тиранїзувати, як тільки перестане бути більшістю. Безборонні меншости мають тільки ту потїху, що колись, як часи змінять ся, вони здобудуть перевагу і зможуть відплатити ся. Хто сьогодня є ковалом, завтра може бути молотом і навпаки. Сей прінціп брутального партийного еґоїзму панує все, чи конституция є строго парляментарна чи нї, себто чи правительство по закону мусить бути згідне з вибраною народом палатою чи нї. Все, навіть не в строго парляментарній державі, стоїть більшість проти одної чи більше меншостий. Доки отже правительство згідне з тою більшостю, відносини такі самі як при строго переведенім парляментаризмі. Коли-ж правительство і більшість не є згідні, наступає конфлїкт, який може тягнути ся тільки обмежений час. Як би той конфлїкт не випав, все таки опісля буде якесь правительство і якась більшість іти руку в руку, щоби давити меншости.

В Франциї далекозорі люди все висловляли жаль з приводу того "якобінського духа", який "в користь одної секти присвоює всї користи власти і з найглибшою погордою дивить ся на

право меншостий"*). Коли-б така більшість складала ся бодай з найлїпших людий нациї! Але психольоґія мас показала нам, що парлямент складаєть ся не з найлїпших, найсовіснїйших і найрозумнїйших, тільки з таких, що мають найбільшу здібність суґґестіонувати маси і найменше скрупулів використовувати ту здібність. До того продовжуванє сесиї понад розумну міру перешкаджає активним людям професиї, промисловцям і хлїборобам віддати ся полїтичній дїяльности, яка наслїдком того щораз більше попадає в руки професийних полїтиків.

Розумієть ся, полїтики дають за свої дієти роботу. Законодатна машина є без упину в руху. "Палатї здавало ся би, що стратила день, коли-б не була кілька годин серед спеки й галасу на засїданю, щоби працювати над якимсь законом. Як коли-б справдї полїтична, чи фінансова область давала материял для безперестанного законодавства, як коли-б розвиток народу вимагав що дня нового управильнюваня!"*). В усїх анкетах, які що року появляють ся в французьких ґазетах і журналах про "парляментарну крізу", зазначують безцїльність і безкорисність того вічно працюючого законодатного механїзму. Поль-Лєруа - Болїє взагалї переконаний, що три чверти утворених парляментом законів справляють суспільности богато більше замішаня і клопотів, ніж служать для підпираня поступу". Инші кажуть, що найбільш законів, які приняв парлямент, особливо в останнїх роках, сьвідчать про абсолютне незнанє відносин і житєвих обставин народу і є тільки обявом ревности народнїх заступників, щоби всїми способами подобати ся своїм виборцям**). Лє Бон присьвячує один роздїл своєї працї про "полїтичну психольоґію" розслїдови того, що він називає "злочинами законів".

Богато непотрібних законів коштують гроші. Франция має найбільший державний довг в Европі, над 32 мілїярди. Буджет осягнув висоту пяти мілїярдів, а дефіцит виносив в 1909 р 200 мілїонів. За десять лїт зросли податки о 40 франків від голови***). Зрештою є се відносини, які в меншій або більшій мірі

*) Aynard в "Refue hebdomadaire".
*) Raymond Poincare в "Revue".
**) Marcel Prevost в "Revue".
***) Ferneuil в "Revue politique et parlamentaire"

знаходимо в усіх парляментарних державах. Тай чи можуть збори кількох сот нефахових людий так господарити, щоби доходи і розходи вирівнували ся? Мусять бути переведені проґрамові точки, хоч-би се і скільки коштувало. Виборці мусять бути вдоволені місцевими вигодами, хоч-би держава при сім і стратила. Тай чого журити ся коштами, коли гроший не береть ся з власної кишені? Зрештою пощо є позичка? І чи не має більшість власти наложити нові податки, при чім очевидно стараєть ся по змозї перекинути податкові тягарі на "инших", на ті социяльні верстви, яких більшість не заступає? Зброєня поїдають величезні суми, але повна недостача якого-небудь ділового прінціпу, яка проявляєть ся в законодавстві, коштує певне ще більше. Коли-б так ведено приватне підприємство, воно швидко збанкротувало би. Держави мають богато жерел, завдяки яким відсувають катастрофу. Та що вона колись мусить прийти, коли державний довг і дефіцит так будуть зростати, як доси, се ясне.

Та ті законодавці мають справжню турецьку віру в свою компетенцію. "Ледви ви нас вибрали, — говорить один з найрозумнїйших і найвизначнїйших сучасних французьких політиків, Р. Пуанкаре, — ми вважаємо себе дорослими до всїх задач. Нема між нами нї одного, який не вважав би себе за мале втїленє цїлого краю, який в певних часах і в добрій вірі не думав би, що в нім зібрані всї народні сили. Природний розвиток веде нас до погляду, що ми самі маємо в посїданю народню суверенність, що крім нас нїщо не істнує, анї правительство, анї сенат, анї адмінїстрация, анї маґістратура". Се веде до того, що посли не вдоволяють ся видаванєм законів і контролею адмінїстрациї, але вмішують ся в компетенцию правительства й управляють по волї екзекутивою. Знов у Франциї повторяють ся наріканя: "Незамітно дійшли ми до такого знасилуваня духа конституциї, що посли правлять, адмінїструють ,під псевдонїмом мінїстрів займають цїлий ряд урядницьких посад, з'єдиняють у собі ріжні власти, яких змішанє є рівночасно шкідливе для порядку і свободи"*). "Наш парлямент присвоїв собі занадто велику перевагу і став всемогучий. Вибраний для видаваня

*) R. Poincare, Questions et Figures politiques, ст. 78.

законів, він адмінїструє, нищить мінїстрів, накидає свою волю урядникам, мішаєть ся до всїх справ, все одно, чи ходить о військо, судівництво, промисл або банки, переступає таким чином свої задачі, а при тім сповняє їх з таким легковажанєм інтересів держави і прав горожанина, що можна би думати, що се є побідник, який так визискує завойований край"**).

Що така система мусить вести до парляментарного непотизму, розуміє ть ся само собою. Посли старають ся помістити своїх рідних і приятелїв на добрих посадах і засипають уряди своїми пупілями. Вони "властно домагають ся удогіднень, які вважають корисними для своїх виборців, приятелїв і їх родин, а рівночасно з благородним обуренєм протестують проти удогіднень, яких домагають ся їх сусїди***). Ся протекцийна господарка вимагає удержуваня і твореня цїлого ряду менше або більше злишнїх урядницьких посад якими можуть розпоряджати посли. В 1906 р. число урядників досягло цифри 702.596, а в 1909 р. зросло до цифри 757,678, коли Анґлїя при майже однаковім населеню має що най більше 305,530 урядників, а Німеччина при двічи такім населеню тільки 714,860 урядників****).

А чому-ж не мали би посли думати про самих себе, коли вони мають силу виєднувати всякі удогідненя для приятелїв і знакомих? 22. падолиста 1906 р., в часї, коли була мова тільки про ощадність, підвисшили посли свої дієти з 9.000 на 15.000 франків річно й обтяжили тим державну касу новою позициєю видатків в сумі шести мілїонів. Підвисшенє ухвалено, як писав "Journal des Debats", "стоячи, в пяти мінутах, серед добре обчисленого гамору на початку засїданя, без попереднього поставленя на денний порядок, без реферату, без дискусиї, в дискретній темряві, яка більше була-б до лиця вломникам ніж заступникам великої демократиї". Виборцї, не сподїваючи ся нїчого, були поставлені перед fait accompli і пімстили ся, називаючи послів "Quinze Mille".

Пуанкаре дав нам наглядний образ ідейно настроєного чо-

**) "Lettres de Province" в "Le Temps" з дня 1. лютого 1909 р.
***) R. Poincare, Questions et Figures politiques, стор. 503.
****) Fernard Faure в "Revue politique et parlamentaire, май 1910.

ловіка, який нехотячи попадає в те середовище*). Сей чесний горожанин є нотарем в провінцияльнім місті; на зазив приятелів виставляє він свою кандидатуру при виборах до парляменту. Зараз проявляєть ся в нього голова виборчого комітету партиї. Кандидат не хоче нїчого знати про комітет, одначе його гість переконує його, що без комітету він не може зблизити ся до виборців. За те, що комітет його підіпре, мусить обіцяти зелїзницю, ґарнїзон в обох головних місцевостях свого виборчого округа, а крім того ряд реформ, про які сам голова комітету каже, що вони трохи химерні, але коли він не обіцяє, зробить се його противник і тодї комітет мусїтиме того підперти. Кандидат каже, що предложена йому проґрама є занадто загальна, занадто многозначна; йому відповідають, що се власне добре, бо будуть надії серед виборців. В кінці він годить ся на все й виходить послом, продає свій нотарият і переносить ся з сїмєю до Парижа. Тут мусить вступити до одної з ґруп. Ґрупи ріжнять ся між собою не проґрамами, говорять йому, але є одинацять мінїстерств і на випадок кризи мусять ґрупи бути на своїм місци, щоби всї дістали своє заступництво. Нового посла гнїває влїзливість виборців, які вічно домагають ся субвенций і відзначень, але боїть ся відмовити їм і стає, як його товариші, аґентом свого виборчого округа. Рано аптішамбрує по мінїстерствах, по полудни ходить до парляменту, дістаєть ся до комісиї, визначуєть ся як бесїдник і при найблизшій мінїстерській кризі дістає запрошенє вступити до кабінету. Предкладають йому мінїстерство маринарки, хоч він нїколи й ногою не був на корабли; а коли він відмовив ся, дістає мінїстерство публичних робіт. Вечером збирають ся нові мінїстри, щоб уложити заяву правительства. Та всї мінїстри вважають себе делеґатами своїх ґруп і старають ся уникати всего, що тим могло би не подобати ся і що могло би пошкодити єдности кабінету. В кінцї се вдаєть ся. Коли новий мінїстер появляєть ся перший раз в своїм мінїстерстві, застає двайцять молодих людий, які всї хотять бути шефами в його кабінетї і мають горячі припорученя від приятелів, знакомих або впливових виборців. За при-

---

*) "Revue Bleue", цитовано на основі "Frankfurter Zeitung" з цьвітня 1910 року.

міром своїх товаришів мусить новий міністер заіменувати одного директора, одного піддиректора, одного шефа, одного підшефа, одного помічного шефа і пятьнайцятьох атташе. Потім приходять посли, також опозицийні. Поручають особи, корпорациї, товариства і грозять інтерпеляциями на випадок несповненя їх бажань. Новий міністер пробує в своїм ресорті знести кільки зайвих урядницьких посад. Та зараз сиплють ся протести. Посли, сенатори, ґенеральні радники, бурмістри, ціле населенє вважає Францию пропащою, коли б він зніс хоч-би одну посаду дозорця доріг. Домагають ся від нього одних урядників авансувати, других поминати; предкладають йому лїсту людий, яких має іменувати, і другу лїсту людий, яких як підозрілих не має іменувати. Головним занятєм міністерської ради є все обговорюванє парляментарного положеня: як маєть ся ту інтерпеляцію ударемнити, а на ту відповісти; хто має внести денний порядок довіря і як він має звучати; як змінити законопроєкт або внесенє так зручно, щоб мати для нього більшість. Найважнійші питаня оцінюєть ся все тільки з парляментарного становища, отже з становища найхиткійшого з усїх. При тім губить ся єдність полїтики, окремі міністри стараають ся на власну руку здобути для себе популярність і працюють по-тайки один проти другого і проти президента. Так паде міністерство, і ексміністер, вилїчений від ряду ілюзий, вертає на посольське крісло, а при кінцї каденциї зрікаєть ся дальшої чести заступати в палатї своїх виборців.

Пуанкаре, який перед написанєм сеї історнї був більше як двацять лїт парляментаристом і чотири рази міністром, мусить докладно знати ті відносини. І коли деякі вдумливі натури при кінцї каденциї, вилїчені з ілюзий, складають мандат, своє рішенє справдї мотивують причинами, які до слова сходять ся з малою историєю, яку оповідає Пуанкаре.

Все опановує що-раз більше полїтика. Щораз більші области публичного житя втягаєть ся в ту скоррумповану атмосферу, де панують тільки "полїтичні" й "парляментарні" огляди, а ніхто не оглядаєть ся на річевість, пригожість, правність. Від часу до часу розбурхає край якась велика скандалїчна афера, одначе швидко її забувають, і все йде знов по старому, а розклад держави й суспільности поступає що-раз далї.

Відносини в Портуґалії, які довели до упадку монархії, т. зв. "ротацийну систему", представляє "Frankfurter Zeitung" (ч. 95 з 1907 р.) ось-як: "Обі великі політичні партиї, які від 1893 р. черчують ся в правлїню, проґресисти або лїберали і реґенерадори або консерватисти, не заступали нїяких прінціпів, тільки чисті ґрупи інтересів, зложені з людий, які в пошукуванях за концесиями і привілеями знайшли полїтиків, що їх розуміли. Полїтики знов, дїставши ся до керми правлїня, вміли дбати за себе й за своїх клїєнтів. Специяльний кореспондент "Timeś-a", який недавно дослїджував відносини в Портуґалії, подає для приміру, що один особливо щасливий полїтик займав не менше як одинацять урядів, які давали добрі доходи і нїякої роботи; инший знаходив ся на лїстї робітників, занятих при державній роботї, і таким чином до инших своїх доходів додав скромний заробіток робітника; дочки одного з членів кабінету дістали посади з річним доходом по 2.400 марок в цловім урядї для переглядання пакунків подорожуючих жінок, де розумієть ся нїколи не потребували показувати ся. Було се вічне господарство рабованя, натяганя й довгів. Тягарі державних фінансів падали переважно на слабі плечі, але збільшенє податків не могло додержати кроку збільшеню довгів. Між обома партиями панувала повна згода про те, що держава є жолобом, з якого може доволї їсти, хто в даній хвилї при нім стоїть. Як чемні люди держали ся ті, що мали правлїнє, правила, що один другому не повинен на все забирати місця, і коли одні вже наситили ся, їх кабінет уступав, не наслїдком голосованя парляменту, в якім він опинив ся в меншости, тільки наслїдком закулїсової умови з противною партиєю. Тодї телєґрами доносили, що кабінет стратив популярність і мусить уступити. Відбували ся нові вибори, які так само, як в сусїдній Еспанії, давали подавляючу більшість для нового правительства, яке вже заздалегідь перевело подїл теплих місць між приятелїв і противників".

В ріжних парляментарних краях виступає корупция в ріжних формах, одначе її основні риси скрізь однакові. Бувший міністер Назі в Італії був засуджений за дефравдациї й надужитє власти; одначе його процес вияснив, що афера Назі не є відокремленою появою, тільки системою. Його сицилїйські ви-

борці вибирали його далї демонстративно послом, хоч він як засуджений не міг бути членом палати. Тай чому не мали вони показати вдячности для свого заступника? Адже він уживав тільки звичайної методи, а при тім добре дбав за приватні інтереси свого виборчого округа.

Америка, се край ґіґантичних розмірів. Парляментарна коррупция приняла там відповідні форми. Дві великі партиї змонополїзували всю політику, і кожда з них ликує, як над головою противника загремить новий величезний скандал. А до ликованя обом партиям нїколи не бракує нагоди. Звичайні форми парляментарної коррупциї, підкуп і надужите урядової власти на свою користь означаєть ся тут окремим технїчним висловом "graft". В правлїню міст, окремих держав і цїлої унії скрізь зустрічаєть ся "graft" і він до краю здискредитував слово "полїтик". "Полїтик — пише анґлїйський посол в Вашінґтонї Bryce*) — означає лайку, не тільки між "знїжнїлими фільософами" з Colleges Нової Анґлії, але між лїпшими горожанами цїлої унії. Один американський полїтик сформулував в 1832 р. ославлену полїтичну доктрину: "Побідникови належить ся добича". Як та доктрина виглядає в практицї, представляє Bryce: "Нїхто не думає, щоб заслуга мала щось спільного з авансом, анї не вірить в подану причину іменованя. Полїтика стала штукою такого роздїлюваня пенсий, щоби запевнити собі по змозї як найбільше підперте приятелїв і при тім по змозї як найменще образити противників. З сею штукою мусїли погодити ся розумні люди, її мусїли мати на увазї президенти і міністри, дбаючи про дїйсне добро краю"**). І виборців і адміністрацию тероризують полїтичні "машини" і їх провідники "boss-и". Міський "boss", як каже Bryce, "є часто чужого походженя й низького роду, виріс в атмосфері суспільних шумовин, понятя чести й чесности є для нього так само чужі як ідеї валюти і податкових питань, полїтики є тільки способом до здобуваня й роздаваня урядів". Безличний корруpцийний режім Tamany-Hall в Ню Йорку загально відомий; але се зовсїм не виїмковий випадок. Иноді "boss" іде до вязницї, але се зовсїм не виключає можливости, що він, вийшовши звідти на свободу, може відзискати

*) American Commonwealth, II., ст. 400.
**) Там-же, ст. 488.

свій вплив*). "Boss-ом" в Tamany Hall був довгий час С. Коли в кінці публичній думці вдало ся заставити його піти добровільно на вигнанє, вважали се великою моральною побідою. За якийсь час вернув він на хвилевий побут до Ню-Йорку, і тут видали в його честь бенкет, в якім взяли участь майже всї провідники демократичної партиї**).

Ще в 1885 р. Анатоль Лєруа-Болїє представляв ясно й різко відворотну сторону демократиї:

"Чим більше розширяєть ся круг, з якого рекрутують ся полїтики й урядники, тим більше обмежуєть ся їх інтелєктуальний рівень. Що-до морали те погіршенє правительственного персоналу стає ще більше. Замість ставати що-раз чистїйшою, полїтика на ново проявляє змаганє коррумпувати ся, понижувати ся, плямити руки, які в нїй беруть участь, і людий, які з неї живуть. Боротьба стала занадто груба й нечиста, щоб її насильства і штучки не опротивіли найчеснїйшим і найпростїйшим натурам. Полїтика стає що-раз більше ремеслом, за яке хапають ся ті, що не можуть дати собі ради нїде инде, або авантуристи, які хотять швидко зробити щастє. Є се промисл, в якім для осягненя успіхів треба не стільки інтелїґенциї і знаня, скільки інтриґи і сьмілости. Тому в деяких державах полїтика стала вже одною з найбільш ославлених кариєр. Для найбільшого числа тих, що займають ся полїтикою, не є вона нїчим иншим, тільки штукою робити інтереси коштом суспільности: Один бистроумний письменник (Molinari: L'Evolution politique et la Revolution, 1884) завважив, що партиї є спілками для експльоатациї, яким нация мусить дати провід держави. Се правда, і чим ширший круг полїтичного житя, тим низша верства, з якої рекрутуєть ся персонал партий, і тим безсоромнїйший визиск, який вони управляють.

"З розширенєм виборчого права і заливом полїтичної арени демократиєю Европі грозить небезпека, що повторить ся найбільша часть тих надужить, про які лїбералїзм думав, що на все їх усунув. Під покришкою демократиї і свободи готові віджити найгірші хиба старого режіму, протекцийна господарка, не-

*) Такий випадок поданий в "Hamburger Nachrichten" з 29. червня 1910 р. в листї з Ню-Йорку.

**) Кореспонденция в "Berliner Tagblatt" з 29. жовтня 1909 р.

потизм, підкупність, біржева лихва, офіцияльне жебрацтво, рабоване державного маєтку, продажа урядів і привілеїв, коротко кажучи, ціла огидна система абсолютних монархій. Вся ріжниця в тім, що надужитя годують тепер не антішамбруючих ари стократів, тільки заспокоюють жажду плебеїв і насичують любимців народу"*)

Парляментаризм опираєть ся на голосах виборців. Отже всї партиї старають ся здобути собі як найбільше голосів. Коли леґальні способи не вистають, уживаєть ся нелеґальних, які можна зібрати в дві катеґориї: ошуканство і насильство. До першої катеґориї належить явище, яке Тард називає "системою социяльного рабунку" (brigandage social). Люди, які в приватнім житю хотять уходити за чесних, не вважають нічим злим послугувати ся підчас виборчої кампаниї брехнею, перфідиєю і підступними промовчуванями, щоб пошкодити противникови; з другої сторони дають виборцям ріжні гарні обіцянки, яких не думають сповнити і які по части самі вважають несповнимими. До другої катеґориї можна зачислити ріжні роди впливаня на вибори.

Впливанєм на вибори не можуть, як "системою социяльного рабунку", послугувати ся всї партиї, тільки сильно здисциплїновані професийні партиї і передовсїм партиї більшости, які підпирає правительство. Француський парляментаризм знає поняте "офіцияльних кандидатур", себто кандидатур, які підпирає правительство через префектів і підпрефектів усїми тими способами приманюваня й залякуваня виборців, якими розпоряджають ті урядники. Один опозицийний посол, який при кінці каденциї в 1910 р. заявив, що не буде більше кандидувати, мотивував своє рішенє між ин. тим, що селяни його виборчого округа за те, що голосували на нього, не дістали законних 75 сантімів, які належить ся тим батькам що їх син одинак служить у війську, та що їм повідбирано всї урядові удогідненя, а за те примінювано до них всю строгість закона, як тільки котрий з них чим провинив ся. Перед виборами в 1910 р. Бріян зніс звичай, що міністри обїздили виборчі окру-

*) Les Mecomptes du Liberalisme, "Revue des Deux Mondes", май 1885, передруковано в La Revolution et le Liberalisme, 1890.

ги, аґітуючи за офіцияльними кандидатами. Та се був тільки єдиний з богатьох способів впливаня на вибори, який раз знесено. Законопроєкт про запевненє тайности виборів довго вандрував від одної палати до другої. Та щоби показати виборцям добру волю, приняла більшість з великим поспіхом законопроєкт проти "виборчої коррупциї", який в практиці", діткне тільки незвичайно рідкі випадки безпосередного купованя голосів. Палата мала вибір між двома проєктами: один, вироблений комісиєю права голосованя, обнимав також офіцияльні кандидатури; другий, вироблений сенатом, не розтягав ся на офіцияльні кандидатури. І вона вибрала той другий.

На Піренейськім півострові і в Балканських державах майже неможливо, щоби правительство при виборах перепало.

В Еспанії робленє виборів відбуваєть ся зовсїм публично. На означенє правительственного кандидата вживають там неольоґізму "encasillado". Один Еспанець пояснив менї се слово так: В бюрах мінїстерства кождий виборчий округ має свій окремий передїл ("casillo"); імя кандидата, якого вибір бажаний правительству, вкладають в відповідне "casillo" і так кандидат стає "енкассілядо". Донесенє ґазети, що котрийсь з впливових полїтиків домагаєть ся стільки і стільки мандатів до палати послів або до сенату для своїх приятелїв, нїкого не дивує. Коли-ж хто протестує проти сього, то не робить сього з обуреня з приводу такої наруги над ідеєю народнього заступництва, тільки тому, бо розділ мандатів не відповідає його бажаням*).

Про відносини в Італії, а саме в південній Італії й Сицилії, дає драстичний образ анонїм в "Nuova Antologia". Римський кореспондент "Frankfurter Zeitung"**), який подає виписки з тої статї, додає що автор (який видно сам заступає один з виборчих округів долїшньої Італії) зовсїм не пересаджує в представленю фактів. Автор приймає як зовсїм самозрозумілу річ, що виборець хоче продати свій голос, очевидно по змозї як найдорожше. В одній громадї на 580 виборців не продало своїх голосів тільки 18, найбогатші і найповажнїйші горожани. А

---

*) "Frankfurter Zeitung", кореспонденция з Мадриту, з датою 30. марта 1910 р.

*) Лист з Риму з липня 1911 р.

щоби їх не підозрівали, що вони дали ся підкупити, здержали-ся від голосованя, так, що одинокі справді незалежні голоси не були віддані. Образ стане ще темнійший, коли звернути увагу на методи, якими послугують ся політичні власти для підпирання своїх кандидатів. В найбільшій части виборчих округів правительство має кандидата, якого має підпирати префект. В долішній Італії виразно протиправительственні кандидати виступають тільки в великих містах. Проти опозицийного кандидата має правительство досить способів. Найперше робить конкуренцию його касі, пускаючи в рух гроші. Потім селяни так само як гроші люблять дозвіл на ношенє оружя. І справді найбільшу часть тих документів, які зовсім не є такі невинні, роздаєть ся підчас виборів. В кінці успішним способом впливаня на вибори є помилуванє менших і більших злочинців. Префекти південних провінций перемінюють ся кілька тижнів перед днем вибору в головних аґітаторів, які під загрозою перенесеня мусять дбати про побіду правительственних кандидатів. На основі виборчого закона голосованє є тайне, одначе невичерпана винахідчивість південних Італійціїв кпить собі з усіх постанов про охорону тайности виборів. Коли Люццаті і Джоліті повносили проєкти, в яких видумано нові складані системи для охорони тайности виборів, кілька днїв по оголошеню тих проєктів обговорювали вже в парляменті ріжні способи, як означувати карти голосованя, щоб їх можна було пізнати.

В Угорщинї перед виборами в 1910 р. мали не-мадярські національности тільки 23 заступників. При останнїх виборах зредуковано те число на 7, коли тимчасом Мадяри, які творять меншу половину (45.5%) населеня, здобули 347 мандатів. Мимо особливости угорського виборчого закона сей вислїд виборів викликав загальне здивованє. "Times" приніс з Відня під датою 10. червня отсю телеґраму: "Угорський президент міністрів, ґр. Куен Гедервbooкарі, заявляє сьогодня в "Budapesti Hirlap", що всї донесеня про уживанє війська в користь правительственних кандидатів при останнїх загальних виборах абсолютно неоправдані, бо військо мало тільки за задачу вдержанє порядку та охорону житя і власности. Натомість в "Neue Freie Presse" і "Reichpost" шотляндський публїцист Mr. Steton Watson, який в день виборів був в Szakolcza в комітаті Nyitra, містить з своїм

підписом заяву, з якої виходить, що ціле місто було окружене військовим кордоном, який нікого не пускав крім прихильників правительственного кандидата, та що 4.000 Словаків, між ними богато соток виборців, замкнено кордоном на вільній площи за містом. Богато соток словацьких виборців, яких в кінці впустили до міста, мусїли дві години на сонци стояти між двома рядами війська ,а потім жандарми їх розігнали, не давши їм спромоги віддати свої карти голосованя. З огляду на огірченє, яке повстало наслїдком всего того, словацький кандидат зняв свою кандидатуру, щоб запобігти проливови крови." Проф. Йорґа в згадуваній уже брошурі "Les dernieres Elections en Hongrie et les Roumains" наводить такі самі, в подробицях ще гірші епізоди з виборчих округів, де виступали румунські кандидати. В "Times" з 23. серпня 1910 р. оповідає будапештенський кореспондент: "Донесеня про насильства, підкупи, залякуваня і бійки, яких підчас виборів уживано як зі сторони правительства так і опозициї, мимо заперечень є в головнім правдиві. M. V., один з найвизначнійших представників "національної партиї праці", признав отверто в адресовій дебатї, що при виборах діяли ся надужитя, додаючи: "Не забуваймо, що ми Мадяри, та що виборчі надужитя є старою привичкою в нашій історії. Цїлї столїтя всї мадярські партиї грішили в сїй области"*)

Прусия має явні вибори. Опозиция обвиняє пануючих консервативних великих аґрариїв, що вони при виборах впливають на залежних від них економічно виборців. Се факт, що консерватисти за всяку ціну хотять вдержати явні вибори. Підчас нарад над правительственним предложенєм виборчої реформи в 1910 р. заключили вони компроміс з центром, що мають бути заведені вибори тайні, але тільки в звязку з посереднїми, так що тільки правибори були-б тайні, а дефінїтивні вибори явні. Чи виборці справді є відпорні на всї впливи? Явні вибори обороняли тим, що се не по мужеськи і шкідливо для почутя від-

---

*) Приміри автора доповнимо "галицькими виборами" в Австриї і виборами в Росиї, де опозицийним партиям не вільно анї скликати виборчих зборів анї видавати виборчих відозв, а імена опозицийних кандидатів часто держить ся до останньої хвилї в тайнї, бо инакше полїтичні власти позбавляють їх виборчого права, а то й засуджують на засланє. — М. Л.

повідальности, коли виборці не мають відваги постояти явно за свої переконаня. Партия, яка має прихильників головно в економічно незалежних кругах, може мати такі арґументи за дуже дешеву ціну. Та чи для маломіщанина і малоземельного селянина більше по мужеськи голосувати явно проти свого переконаня, ніж тайно згідно з своїм переконанєм? Але арґумент мужеськости є суґґестивний і тому в політиці є він обіговою монетою. Причини, які наводжено за тайними виборами, видали ся для правительства за мало поважними, бо як сказав державний канцлер, "ціле наше житє складаєть ся з залежностий". Та чи обставина, що чоловік з природної конечности в богатьох областях є несвобідний, справді служить оправданєм для вдержуваня штучної несвободи, яку можна знести? Явні вибори мають для правительства ту користність, що в граничних провінциях можна установити, чи урядник не голосував на не-німецьких кандидатів. В січні 1910 р. в німецькім парляменті і прускій палаті послів внесено інтерпеляциї з приводу випадку в Катовицях, де поперeношувано урядників за те, що при комунальних виборах голосували на польських кандидатів. В прускій палаті послів на інтерпеляцию відповідав сам канцлер, який між ин. заявив: "Одно признаю: Урядник повинен бути тільки тоді обмежений в виконуваню своїх горожанських прав і з окрема в свободі свого виборчого права, коли сього безумовно вимагає інтерес держави. Коли урядник. як се було в Катовицях, голосуванєм показує, що він польську політику правительства вважає фалшивою, що не може по свому переконаню її підпирати, що в данім випадку мусить заявити ся за польським кандидатом, то він тим показує, що не надаєть ся на урядника в такім національно спірнім і загроженім місци як Катовиці". Отже урядник має бути обмежений в виконуваню свого виборчого права в тих випадках, де сього безумовно вимагають інтереси держави. Але хто про се рішає? Кождочасне правительство! Чи-ж не вимагають інтереси держави, щоб урядник не голосував не социяльного демократа? А вільнодумні йдуть при виборах часто з социяльною демократиєю. Отже чи не можна вважати за противне інтересам держави, щоб урядник голосував на вільнодумного кандидата? Коли раз отворить ся двері самоволї де тоді покласти границю? Слідуюче правительство мати

ме може инше понятє про те, чого безумовно мусить вимагати держава, ніж теперішнє. Сьогодня приписуєть ся урядникам, на яких кандидатів не сьміють голосувати, завтра може припишеть ся їм, на яких кандидатів мусять голосувати. В обох випадках свобода виборів є ілюзорична.

Коли вже абсолютно стояти на становищи, що хто знаходить ся на службі держави, не сьміє своїм голосованєм підпирати полїтики, яку правительство вважає шкідливою для добра держави, то єдина метода, яка відповідає правному почутю, була би, законом відобрати всїм державним урядникам право голосованя.

В Данії обовязує таїне голосоване, яке для впливаня на вибори ставить певні границї. Тимчасом при виборах в 1910 р. трапило ся, що один офіцир брав участь в аґітациї за консервативним кандидатом проти социяльного демократа. Мінїстер війни тодїшнього радикального правительства дав йому пізнати, що він, виступаючи проти партиї, яка остає в союзї з правительством, виявив недостачу такту, льояльности ї дисциплини; мінїстерство не ставить йому нїяких перешкод в виконуваню його горожаньских прав, але вважає за конечне сказати свою думку про спосіб виконуваня ним його прав. Коли справу піднесено в пресї, один радикальний кандидат, державний урядник, оголосив , що в 1898 р. при консервативнім мінїстерстві одержав подібне упімненє. Тепер почала ся в пресї весела полєміка, в якій орґани правиці твердили, що справа з 1910 р. підходить під понятє впливаня на вибори, але справа з 1898 р. нї, а радикальні й социяльно - демократичні ґазети — навпаки. Правда є очевидно те, що по всї часи кожда полїтична партия, яка є при кермі, допускаєть ся всїх тих надужить, яких взагалї можливо допускати ся, не викликаючи занадто однодушного протесту публичної думки. В богатім репертуарі полїтичних надужить впливанє на вибори є припадково точкою, на якій публична опінїя в Данії є доволї вразлива.

Також анґлїйський парляментаризм наших днів не мало ріжнить ся від того, яким був хоч-би перед половиною столїтя. Одначе розвиток не йде там рівнобіжно з континентальним, хоч між континентальним і анґлїйським парляментаризмом є очевидно взаїмні впливи. Анґлїйська конституция в своїй історич-

ній формациї від середнїх віків до наших часів не виказує в нїякій точцї рішучого розриву з минувшістю. Її все отворені рами позволяють їй постепенно зміняти ся, так що вона до певної міри все таки може додержувати кроку потребам розвитку. Анґлїйське народнє правлїнє знаходить ся в постійнім орґанїчнім розвитку.

Sidney Low в своїй працї "The Governance of England" дав наглядний образ найновійшої фази парляментарної істориї Анґлїї. Він виказує, як правительство в реґуляміні палати має способи, щоб не допустити до внесеня приватних законопроєктів і замкнути опозициї уста. В 1893 р. один законопроєкт незвичайного значіня, повний спірних подробиць, перейшов через "closure by compartment" по бажаням правительства, а саме так, що було просто немислимо, щоб усї члени більшости, не говорячи вже про опозицию, бодай бачили перед тим той проєкт; більше як дві третини його параґрафів не були навіть передискутовані в комісії. Палата взагалї "майже перестала бути законодатною палатою; є се механїзм до дискутованя над законопроєктами мінїстрів і тільки один з ріжних інструментів, при яких помочи відбуваєть ся нинї полїтична дискусия". Не богато лїпше становище займають члени мінїстерияльної більшости палати послів; мінїстри не питають їх о раду, вони не бачать предложень, аж як ті вийдуть з друкарнї, а коли їх дістануть у руки, знають ,що від них ждуть, щоб вони їх підперли своїми голосами. Палата послів не контролює вже також виконуючої власти, а навпаки виконуюча власть контролює палату послів. В модерній практицї майже не було випадку, щоб кабінет упав через свою адмінїстрацийну дїяльність. Дійсною ґарантиєю проти занадто великих надужить мінїстерияльної власти є публична думка, яка була-б майже так само успішна й без співучасти палати послів. Право парляменту звертати увагу на надужитя і домагати ся усуненя їх обмежає в великій мірі та обставина, що до президента належить рішенє, чи допустити інтерпеляцию, та що мінїстер, коли інтерпеляция для нього невигідна, може, покликуючи ся на інтереси держави, або й без поданя причин, оставити її без відповіди.

Коли до "робленя виборів" на континентї полїтична мораль Анґлїйцїв відносить ся з відразою, анґлїйський кабінет, коли йо

му подобаєть ся, може виключно з партийних причин зарядити парляментарні вибори, що в дійсности також є надужитєм інституциї народнього правліня. Розвязанєм парляменту можна погрозити, коли міністерияльна більшість палати послів занадто нездисциплїнована, або коли опозиция робить за богато обструкциї. Для кождого члена палати послів нові вибори означають боротьбу, грошеві видатки і небезпеку втрати мандату. Також членів опозициї не манить апель до народу; партия може на сїм і зискати, але вони самі мають до зисканя дуже мало, а за те богато працї й великі видатки ждуть їх певне. І тому загроженєм нових виборів мінїстерству часто вдаєть ся здавити невдоволенє у власних рядах та охолодити запал противників.

Сьвідомість тої зміни положеня анґлійської палати послів знаходила часто вислів у полїтиків. Льорд Сельсбері в своїй промові в Едінбурзї 30. жовтня 1894 р. сказав: "В палатї послів, як я її тямлю, настали величезні зміни, і той розвиток відбуваєть ся ще й тепер. Ми дійшли до того, що дискусия над якимсь зарядженєм в кабінетї ще можлива, але дискусия з якоюсь успішною чи корисною цїлю в палатї послів стане швидко неможливістю". Десять лїт пізнїйше сказав Lawson Walton в палатї послів: "Конституция дізнала поважної зміни. Вона перестала бути правительством через парлямент і стала правительством через кабінет. А говорять, що розвиток пішов ще далї та що маємо правительство через мінїстра-премієра в кабінетї, що не ріжнить ся від автократий, в які виродили ся демократиї минувшости." Натомість льорд Hugh Cecil, син льорда Сельсбері, вихвалював ті зміни: "Яка причина, що нїхто поза сими мурами не журить ся справами членів парляменту? Бо панує глибоко вкорінене почутє, що палата є інституциєю, яка перестала мати богато авторітету або богато репутациї, та що для краю є се річ малої ваги, коли лїпша інституция, кабінет, нарушає права гіршої." Бернард Голлянд додає, що такої мови не чули в народнїм домі в Вестмінстері від часів Кароля І. Палата послів знаходить ся на шляху стати зборами, яких задачею було-б реєстрованє заряджень тайного комітету.

Де панує загальне виборче право, там парлямент повинен би властиво давати чисельно докладний образ полїтичних напрямів серед населеня. Але той образ фалшуєть ся найперше

впливанєм на вибори. До того треба додати, що всякий поділ округів з переміною відносин серед населеня стає застарілий, що — як учить досьвід — все має той наслїдок, що більшість здобуває більше мандатів, нїж се їй належало ся би на основі числа її виборців. І зі становища психольоґії маси є се самозрозуміле, що більшість все, доки тільки може, опираєть ся ревізиї поділу виборчих округів, при якій сама понесла би втрати. Що в Франциї більшість палати послів від 1875 р. ніколи не відповідала більшости виборців, доказано статистично. В 1906 р. вибрані посли одержали разом 5,209,606 голосів, коло 6,383,852 відданих голосів мусїло остати без нїякої репрезентациї.. В Бельґії, де заведено пропорціональну систему, партиї меншости нарікають, що та система в руках більшости стала знарядом шкодженя меншостям. Тут видно, що навіть при пропорціональній методі, яка мала бути palladium проти всїх несправедливостий пакованя більшости, можливі надужитя. І пануючі партиї з певністю первісного інстинкту знаходити муть шляхи, щоб ті надужитя сповняти з найбільшим успіхом. Всї проби поліпшень мусять, здаєть ся, розбивати ся о факт, що парлямент є масою, якої окремі члени кождий для себе заступають ще більші і з ще ріжнороднїйших елєментів зложені маси. Полїтик стоїть перед нами як конкретний вислів морали маси. А постійно не можна прінціпіяльно (хоч не признаючи ся до сього) ставить силу перед правом в інтересї партиї, щоб се не довело до приміненя того самого прінціпу в випадках, де панує особистий інтерес.

Через сей розвиток повстає пропасть між населенєм і його заступниками. "Тільки глухі і сліпі не знають правдивих почувань публичної думки супроти членів парляменту, — читаємо в згадуванім вже листї з провінциї в "Le Temps" з 1. лютого 1909 р. — Коли поміченя, які я зазначив в сїй серии листів, вірні (скільки читачів писало менї, що я остав позаду правди!), то чи не правда, що посли в наших провінциях втратили моральний авторітет, звязаний з їх становищем? Чи не правда, що коли вони в департаментах, в аррондісментах виконують узурповану власть і заздрісно її оберігають, то се тому, що їх опанував дух інтересу і закамінив їх серця? Так, парляментаристи розділяють справедливість і ласку і тому кланяють ся

їм і боять ся їх. Але ніхто їх не любить і всї бажають собі їх упадку. Хто буде сьому дивувати ся? Вони тільки тому сфалшували парляментаризм, щоб лекше могти піддати житє ґорожан свому еґоїзмови, тільки тим способом правили, що будили злі інстинкти, роздували жадобу. І довели до того, що мимо законів зі знаменем поступу й рівности, які република вщепила в обичаї, нация почуваєть ся розчарованою.”.

Серед таких відносин не дивно, що маса виборців не віддає своїх голосів. Чи не все одно, хто буде надуживати правлїня? Прихильники прінціпу виборчого обовязку не мають повного розуміня невідданих голосів як міри віддаленя між народом і народнїми заступниками. Коли процент невідданих голосів з кождими виборами зростає, то се наглядно показує, що в народї ширить ся почутє упадку парляментаризму. Се повинно заставити полїтиків до поважного міркуваня. Віддане чистих карт голосованя вимагає ясности становища, якої богато виборців певне не має.

В парляментарно розвинених краях взаїмність між виборцями й народнїм заступництвом що-раз більше заводить. Партиї з часом підпадають очевидно змінам, але се відбуваєть ся в темпі, яке не додержує кроку социяльним пересуненям. При тім тягнеть ся далї з собою ріжні зайві останки давнїйшого социяльного становища партий. Приймім прим., що в якімсь краю повстала одна партия з консерватизмом ,індівідуалїзмом і торговельними інтересами і друга проґресистична, демократична і аґрарна. Якийсь час обі ті партиї зможуть вдержати свої виборчі округи з торговельниками чи аґрариями. Та коли серед кляси торговельників настане зміна в напрямі від консерватизму або від лїбералїзму або від обох, коли аґрариї перестануть рівночасно бути проґресистичні і демократичні, що тодї? Чи темпераментова, або социяльно - теоретична або професийна спільність має тодї творити далї основу тих партий? В кождім разї ясна річ, що таке нагромаджене ріжнородних поглядів і інтересів, яке повстало серед певних історичних відносин, не може істнувати на віки. Виборцї одної партиї розпадуть ся, з партийних фраґментів з ріжних сторін утворять ся нові ґрупи. Та сей природний розвиток припізнюють і ускладнюють традициї, суґестия доґм, в кінці виборчі комітети, ‘‘boss-и’’ і т. п. інституциї,

які втискають ся між виборців і народніх заступників і проявляють в обі сторони свій тиранізуючий вплив. Всілякі неправильні впливи спричиняють, що партийні відносини серед виборців не можуть зміняти ся відповідно до ліній, по яких іде природний розвиток. Що з того, що тисячі незорґанізованих виборців звязують з торговельними інтересами проґресизм і лібералізм, коли нема проґресистично-ліберальної торговельної партиї, і політики не хотять такої партиї? Інтересовані виборці мусять зректи ся одної або двох з области своїх інтересів, щоби знайти шуфляду, в якій з бідою можуть змістити ся. Політики переводять свої партийні переміни, розломи і союзи з огляду на власну тактику і на те, що для них самих корисне в їх змаганях до вдержаня мандатів, а не щоб відповісти потребі твореня нових партий або відновленя суспільних поглядів, яка повстає серед виборців шляхом природного розвитку. Иноді політики навіть не завважують тих тенденций у своїх виборців. Вони далї ведуть ту саму боротьбу о завмерлі доґми, бо се їх ремесло, і тому, бо виборці не мають способів, щоби свої бажаня здійснити на перекір політикам. Крім того велика, може найбільша часть виборців не бачить ясно, що політика, яку вони двацять або трийцять літ витали окликами, не може вже їм давати реальностий; давні суґестиї мають ще свій вплив, давні фрази є сурмами, на яких голос бєть ся серце старих ветеранів. Та коли в салях засідань парляментів привиди танцюють свої танцї мерців, дійсні боротьби, боротьби, які мають значінє для суспільности, переносять ся на инші арени, творять ся нові центри сили поза парляментарною політикою.

Проти парляментаризму підняв ся синдикалїзм, революцийний рух, якого центром є французька "ґенеральна конференция праці" ("Confederation Generale du Travail" — "C. G. T."). На місце парляментарної акциї ставить синдикалїзм "безпосередню акцию" (через страйки, акти насильства, саботаж і т. п.), на місце тиранії політиків революцийну тиранію. На синдикалїстичних зборах клянуть і насьміхають ся з парляменту, як колись прихильники народньої власти кляли і насьміхали ся з абсолютистичного режіму; тут перший раз основно зломано суґґестию парляментаризму.

"Революцийний синдикалїзм — пише французький профе-

сор Ґ. Бльондель*) — вірить в високу вартість професийної спілки. Вона є конечним вислїдом історичного розвитку людськости, має оправданє істнованя в механїзмі продукциї, ґрупує рівні інтереси. Є се триюмф природних інстинктів чоловіка. Всї инші спілки слабі мов скло в порівнаню з професийною спілкою. Є се льоґічне закінченє змагань тих, що хотять покласти кінець визискови чоловіка чоловіком. Професийна спілка обнимає без огляду на полїтичні і релїґійні переконаня всїх визискуваних; вона веде до богато висшого ідеалу як ідеал буржуазної держави, в якій, мовляв, свобода кождої одиниці обмежена свободою кождої иншої одиниці. Що ся проґрама не доволї означена, до сього не треба прикладати великої вартости. Синдикалїсти є віруючі люди. Вони мають свої власні доґми; їх доґмою є необмежене довірє в висшу мудрість робітників. В день революциї, говорить один з них, все прийде в порядок. Як тільки робітники опанують способи продукциї, опруть фабрикацию на нових основах, будуть більше продукувати і менше працювати. Селяни вимінювати-муть свої продукти за оброблені продукти міст, можливість уживаня стане більша. Настане золотий вік! Як сей ідеал буде здійснений? Тільки через загальне повстанє! І справдї революцийний синдикалїзм являєть-ся тільки фільософією повстаня."

З 900,000 осіб, які були в 1909 р. зорґанїзовані в професийних спілках і творили тільки десяту часть французького робітництва, належало ледви 300,000, отже коло третини, зорґанїзованих в 2,500 спілках, до революцийної С. Ґ. Т. Решта які творили 3.000 спілок, стояли осторонь. В самій С. Ґ. Т. ледви яких 100.000 признають революцийну проґраму. "Так показуєть ся, — виводить проф. Ґ. Бльондель, — як се часто буває в робітницькім руху усїх країв, що крикливе меншість приписує собі право говорити в імени всего робітництва"*).

Та коли небезпека й не грозить так безпосередно, як иноді можна би бояти ся, то вона все таки істнує. Один з провідни-

---

*) Цитовано на основі "Koelnische Zeitung" з кінця мая 1909.

*) Для характеристики синдикалїзму автор вибрав цитату, яка кількома загальними фразами тенденцийно вульґаризує його. Синдикалїзм треба трактувати в історичнім звязку з социяльними теориями й рухами, які, почавши з кінця XVIII. ст., опирають ся на народнїх масах. — М. Л.

ків синдикалїстів позволив собі одного вечера напустити на Париж темноту, щоб дати горожанам пробу своєї сили. Чим більше тратить кредит парляментаризм, тим більше зростати-ме синдикалїзм, а синдикалїзм, се незаслонена, брутальна клясова боротьба. Він на стільки визволив ся з усїх традицийних суспільних понять, що може бути чесний. Його критика істнуючих відносин є до певної міри оправдана і повинна би заставити буржуазну суспільність призадумати ся. Се одначе нїчого не зміняє в факті, що позитивна будова синдикалїзму є так само наївна, як його здійснене було би шкідливе для розвитку. Синдикалїзм хоче тільки одного: знищити капіталїзм і оперту на капіталїзмі державу, не дбаючи про те, що рівночасно в меншій або більшій мірі загинула би культура. Парляментаризм показав, що не є здібний полагодити одну з найважнїйших сучасних задач, управильнене відношеня між капіталом і працею. Отже синдикалїзм бере ту справу в свої руки і стараєть ся полагодити її з одностороннього пролетарського становища. Приготовляєть ся великий конфлїкт між капіталїзмом і синдикалїзмом, а його кошти мусїти-ме заплатити широка середня верства, якої члени не є анї капіталїстами анї пролетариями, плодюча верства, з якої виходять духові вартости і тим самим рівночасно можливости будучности.

А парляментаристи сидять глухі і слїпі і фабрикують закони на міру партийних доґм, з суверенною погордою для всякого річевого знаня, не дбаючи, що ті закони коштують і чи вони що варта, коли опирають ся тільки на проґрамі.

Континентальний парляментаризм веде до деспотизму палати, анґлїйський до деспотизму мінїстра-премієра. В обох випадках висшість над монархічним деспотизмом полягає в тім, що ті, що мають власть, зміняють ся, і можуть бути без революциї повалені публичною думкою, коли вона тільки має відповідну силу.

Тут повстає питанє: Яку ролю відграє публична думка, неофицияльна мораль маси, у внутрішній полїтиці в відносинах, де та знаходить свій вислів в парляментаризмі? Значінє публичної думки є тут, здаєть ся, менше, нїж у міждержавній полїтиці. Се тому, що маса ,яка має реаґувати у внутрішній полїтиці, є сама занадто заінтересована в справі. Як нация, коли хо-

дить о міждержавні відносини, в яких вона сама заінтересована, ніколи не є безстороння так само партия не може бути безстороння у внутрішнїх відносинах. А тимчасом майже нема у внутрішнїй полїтиці події, в якій не були би як-небудь заінтересовані всї партиї. Маса стоїть серед струї, не може стати поза собою самою й оцінювати відносини без пристрасти. Тільки безпартийні можуть до певної міри думати в полїтичних справах безсторонно, та безпартийних є за мало і вони занадто розкинені, щоби творити публичну думку. Навіть в краях, де населенє відносить ся до полїтиків з меншою або більшою погордою, є воно на всїх точках партийно звязане і в своїх поглядах партийно настроєне.

Через те незвичайно важко означити вплив публичної думки у внутрішнїх відносинах. Серед полїтиків партийні товариші готові звичайно покривати себе взаїмно, не оглядаючи ся на мораль, аж до самого порога карного суду. Серед виборців, які в своїм щоденнім житю стоять трохи дальше від безпосередної боротьби, загальна культурна сьвідомість була би основою певної публичної думки в противенстві до партийних інтересів, але вона мусить бороти ся з упертими суґґестиями і може звичайно впливати тільки як неозначена підрядна струя. В випадках, де надужитя більшости викликають протести обуреня, протестуючий рух спричиняє переважно більше партийна ненависть меншостий супроти більшости, як дбалість про державу й суспільність, яку висуваєть ся на перший плян і якою мотивуєть ся протести.

Крім того внутрішня полїтика має відносно такі вузкі границї, що культивуючу ролю публичної думки може тут лїпше сповняти одиниця. Визначна одиниця своїм характером і своєю висшістю може иноді в якійсь справі утворити публичну думку і тим здобути побіду для морального становища серед жадоби власти партий і партийних провідників.

2. Вигляди на будучність.

Коли хочемо слідити, чи можливе є поліпшенє сучасних полїтичних відносин, мусимо найперше знайти основну хибу цілої системи. Здорова полїтика мусить бути така, яка змагає до

справедливої рівноваги сил, иншими словами до того, щоби всї сили суспільности могли дійти до свого права і щоби трата сил держала ся по змозї в як найвузших границях. А рівновагу можна утворити тільки тодї, коли партиї можуть зустріти ся на спільнім ґрунтї. Тут лежить очевидно головна хиба парляментарної системи, яка так розвинула ся в модерних державах. Одна партия кладе головну вагу на темпераментову сторону, друга на социяльнотеоретичну, третя є переважно професийною партиєю. Як можуть такі ріжнородні партиї зустріти ся в плодючій роботї? Де той невтральний ґрунт, на якім вони можуть вдержувати ся взаїмно в рівновазї? Буде се залежати від припадку, які інтереси будуть заступлені в такім ріжнородно зложенім народнїм заступництві, а які не знаходитимуть речників.

Треба отже поставити питанє: Чи мислиме є народнє заступництво, оперте на одній спільній лїнії?

Професийні інтереси є найміцнїйше в ґрунтї дійсности вкоріненим елементом полїтики і власне тому елементом, який в полїтицї все мати-ме найбільше значінє. Кождий инший подїл на ґрупи буде все на ново перехрещений професийно економічними мотивами. Одиницї по свому сьвітогляду і социяльно-теоретичному переконаню можуть бути консервативні або проґресистичні, лїберальні або демократичні, можуть мати національні або релїґійні інтереси, але передовсїм є вони купцї, робітники, учителї і т. д. Можна з сього радїти або сумувати, але мусимо погодити ся з фактом, що материяльні інтереси сильнїйше нїж усї инші огляди означують становище одиницї до полїтики. А для держави материяльні інтереси є без сумнїву також найважнїйші. Від розвитку ріжних галузий продукциї залежне становище держави і її сила як в нутрі так і на-зверх.

Народнє заступництво, яке мало би за основу професийні ґрупи, було би таким чином найприроднїйше і найраціональнїйше. Тут і тільки тут був би спільний ґрунт, на якім могли би партиї зійти ся. Економічний інтерес був би спільним знаменником. І істория показує нам, що скрізь, де репрезентативний устрій розвивав ся природно, а не повстав, оперши ся на абстрактних теориях, його основа була корпоративна.

В своїм часї се особливо сильно зазначив Adolphe Prins в своїй працї "La Democratie et le Regime parlementaire" (1884).

В примітивних сільських демократиях політичною одиницею була не людська одиниця, тільки огнище, родина. Міська демократия розвиваєть ся скрізь корпоративно, як в грецько-римських стариннїх віках, так і в ґерманських середнїх віках; одиниця не істнує, не має нїяких корінів поза социяльною ґрупою; виключена з своєї ґрупи стоїть поза суспільністю, є "lawless", "дичина". Міський устрій опираєть ся на ґільдиях, цехах, корпорациях всякого рода. Кожда корпорация є социяльною силою й товариською институциєю, в якій сильнійший охороняє слабшого й помагає йому. Від патрициїв Ганзи і докторів унїверситетів аж до пивоварських челядників, гробарів і жебраків, скрізь стрічаємо природне социяльне ґруповане. Корпоративно устроєні комуни зростають в силу, яка перемагає февдалїзм. Система розширяєть ся; парляменти, краєві стани, ґенеральні стани, кортези і т д. творять ся корпоративно; ті репрезентативні институциї є скрізь федерациєю союзів, опертих на социяльних інтересах. Нїде, анї в середнїх анї в старинних віках не панує сьвятість числа. В Атенах була полїтика монополем меншости; в Римі корпоративними формами були кляси, центуриї й роди. Середновічний репрезентативний устрій був у своїй основі социяльний і товариський. В Анґлїї з тих середновічних початків творила ся в безперестаннім розвитку конституция; переміни наступали поволи, відповідно до потреб часу, і тому її тепер анґлїйська конституция функціонує лїпше нїж континентальні. На континентї сильна королївська власть усунула старі корпоративні репрезентативні институциї і коли французька революция мала утворити нову народню власть, не навязано сього до давних порядків, тільки перервано всї нитки і нову народню власть оперто на метафізичних теориях Руссо.

Понятє "народньої суверенности", се важний подарок, який оставив Руссо модерному сьвітови. "Кождий з нас — говорить Руссо ставить свою особу і цїлу свою силу під спільну управу загальної волї, і ми приймаємо до спільности кождого члена як нероздільну часть цїлости"*). Та "загальна воля" є "провіденціальним" "сувереном", а суверен тому, що складаєть ся тільки з одиниць, які злучили ся в нїм, не може мати інтересу ,який противив ся би інте-

*) Le Contrat social I. 6.

ресам тих одиниць; таким чином суверенна власть не потребує давати своїм підданим ніякої запоруки, бо неможливо, щоби цілість хотіла шкодити своїм частям. Суверен не може наложити на підданих ніякого тягару, який був би некорисний для спільности, а навіть не може мати волї до сього, "бо під законом розуму, як під законом природи, не дїеть ся нїщо без причини." За те суверен мусить мати змогу провести свою волю супроти одиниць, яких приватна воля суперечила би його волї. Держави є абсолютним паном власности й особи всїх своїх членів*). Коли держава збудована на основі социяльного договору, голос найбільшого числа все зобовязує всїх инших. "Коли на народнїх зборах предкладаєть ся закон, не питаєть ся просто, чи нарід приймає предложене чи нї, тільки, чи він згідний з загальною волею, яка є волею народу, чи нї. Кождий, віддаючи свій голос, висловляє свою думку, і через число голосів дістаєть ся заяву загальної волї. Коли отже якась думка, яка суперечить моїй, віднесла побіду, то се тільки доказує, що я помилив ся та що те, що я вважав за загальну волю, не було нею. Коли-б побіду була віднесла моя приватна думка, тодї я був би зробив щось иншого, нїж я хотїв, і власне тодї я не був би свобідний"**).

Sumner Maine доказав***), що коли більша часть ідей Руссо взята від Гоббса і француських економістів ,а понятя "природних законів" і "природних прав" належать до правничої науки і мають початок в системах римських правників, то "суверен", найвсемогучійша народня спільність, не є нїщо инше, як тільки "відворотна копія француського короля, заосмотрена повнотою власти, яку йому приписували його дворяки і двірські правники, та якої одначе відмовляли йому найвисші уми краю й особливо великі авторітети француського парляменту. Сума природних прав, які наслїдком социяльного договору прислугують народньому суверенови, се нїщо инше, як давне божеське право королів в новім строю."

Так переодягаєть ся деспотизм Людвика XV. в народнього суверена, якого наслїдники Руссо поклали на порожнім тронї.

---

*) Там-же, I. 7, 9, II. 4.
**) Там-же IV. 2.
***) Popular Government, Льондон 1885, стор. 158 і д.

Народня суверенність злучила ся з перенятою з Анґлії репрезентацийною системою, яку відкидав Руссо, та яку одначе треба було з конечности приняти, бо народні збори Руссо, на яких цілий нарід мав особисто віддавати голоси, практично були можливі тільки в устрою міста. На тій основі повстав континентальний парляментаризм. Руссо був ревний індівідуаліст. Щоби вратувати одиницю від всякої неволї, не знав иншого виходу як розпустити її в спільности; одиниця мусїла зректи ся своєї власної волї в користь загальної волї. Аж коли одиниця denn зречеть ся своєї волї, аж тоді буде справді свобідна. Сей парадокс має в собі зерно правди; та при тім дуже важна річ, яким способом одиниця зрікаєть ся тої свободи. Коли вона зрікаєть ся своєї свободи в користь деспотизму того нереального народнього суверена, тоді радше можна би сказати, що аж тоді, коли шукаєть ся ратунку перед неволею, стаєть ся невільним. Народній суверен є твором без форми, бо він виключує всї природні ґруповання і так стає тїлом без членів. Народній суверен є хімерою, яка, коли її примінити в практиці, переміняєть ся зараз в неособову, математичну величину чисельного маєстату. Полїтика, як каже Ch. Benoist, "стає боротьбою в темряві, яка кінчить ся тим, що більшість з нїмою брутальністю чисел роздавлює меншість". Стан до якого веде наука Руссо про народню суверенність, названо влучно "атомізмом". Одиниці виключаєть ся що-до їх полїтичної діяльности з усякого орґанїчного звязку і ставить ся побіч себе як рівнородні, рівноважні атоми*). Через зліплене атомів не можна утворити орґанїчної, живої тканини. Суверенність припадає "половині + 1". Коли відпадуть дві одиниці, так, що те, що перед тим було "половиною + 1", стало "половиною — 1", тоді долїшні стають горішнїми, суверенність переходить на иньше місце, і нова чисельна більшість починає переміньовати те, що зробила попередня. Руссо від крайнього індівідуалізму перейшов до крайнього колективізму, який властиво

*) "Приймім, що держава складаєть ся з 10.000 горожан. Відношенє суверена до підданого як 10.000: 1, то значить, що на кождого члена держави припадає тільки десятитисячна часть власти, хоч він їй підданий в цїлости". (Rousseau, Contrat social III. 1.).

не є вже колективізмом, тільки замаскованою анархією*). "Недугою модерної держави — каже Ch. Benoist — є анархія, і нічого не поможе ховати се при помочи описів, анархія, яку знаходимо скрізь і яка, так сказати, є вроджена модерній державі. В дійсности та повзаюча анархія є мабуть найнебезпечнійша. Та друга анархія робить богато галасу, але за те має менший вплив а зрештою походить вона з першої: анархія в суспільности витворює анархію проти суспільности".

Коли держава мимо всего того зберігає свою лучність, то се поясняєть ся тим, що социяльні сили з розмахом живих вартостий розсаджують в богатьох місцях поволоку метафізичних теорий. Професийне ґруповане, модерний спадкоємець давнього станового ґрупованя, втискаєть ся в систему і що-раз більше реформує її. Та на нещастє доґма народньої суверенности не позволяє тим силам зорґанізувати ся. В однім краю певне знайдеть ся партия, яка особливо займаєть ся хліборобством, в иншім краю інтереси торговлї мають речників в парляментї, в третім має церков за собою сильну партию і т. д. Одначе професийні інтереси скривають ся звичайно до аґітацийними фразами про ідейні, социяльні чи патріотичні огляди, на що ловить ся богато припадкових голосів, так, що взаїмне відношенє сил поміж ґрупами не може дати міри відношеня значіня професийних інтересів у державнім господарстві. Тут недостає орґанізациї всїх чинників суспільности, а панує тільки припадок. Деякі інтереси, як шкільництва, лїтератури, науки і штуки, в найбільшій части держав видані менше або більше на ласку припадкових партийних ґруповань, не маючи окремих, уроджених речників. А одначе прим. школа має таке важне значінє для суспільности, що певне має право до заступництва людьми професиї. Серед теперішнїх відносин припадок може завести до парляменту педаґоґа як заступника сього чи того виборчого округа, але таксамо можливо, що той сам округ пішле до парляменту шевця. І який се має змисл, щоби справи, які відносять ся до інтересів науки, полагоджувати в парляментї, в якім може не бути анї одного ученого?

---

*) "Анархія" означає в автора і цитованих ним авторів безладє; сьому загально принятому вульґарному значіню сього слова теоретики анархізму протиставлять властиве понятє: "анархія" — безвластє. — М. Л.

Та нема сумніву, що істнують змаганя, щоб економічним інтересам придбати систематичнійше значінє в політиці, та що розвиток веде до професийної орґанізациї. Найновійша история дає в сїй справі неодну вказівку. Коли підчас дебати з приводу почтового страйку в французькій палаті послів (1909) одному социялїстичному послови радикали закидали, що він вибраний при помочи "реакційних" голосів, він відповів: "Звичайно юдять проти духовенства. Я говорив до людий про їх економічні інтереси. Я не робив політики, і се вистало для мого вибору". В грі канцлерської політики в Німеччині з її партийними комбінациями можлива всяка коаліция між партиями з застарілими проґрамами, навіть між такими рішучими против никами як консерватисти й лїберали. Одначе кожда коаліция зараз розпадеть ся, як тільки партиї вгнати в очевидний антаґонїзм в справі, яка бє по кишени. Коли ходило о розклад державних податків в сумі 50 міліонів марок, скристалїзували ся прозаїчні економічні елементи, які істнують в кождій партиї; лїбералїзм і консерватизм стали заступниками живих інтересів, себто промислу, торговлї і хлїборобства; і коли кожда ґрупа інтересів старала ся перекинути податковий тягар на инші, бльок вилетів у воздух, себто розбив ся в хвилї, коли вже не стояли супроти себе лїбералїзм і консерватизм, тільки аґрарні і міські інтереси. Німецький консерватизм має сильну професийну орґанізацию в "Союзї хлїборобів", ("Bund der Landwirte"); професийна ґрупа робітників зорґанізована міцно в социяльній демократиї; в кінци також промисл і торговля зорґанїзували ся в "Hansabund", де одначе швидко вибухла кріза, яку все таки треба приписати економічним причинам, а саме показало ся, що неможливо погодити протилежні інтереси торговлї й великого промислу в одноцїльний боєвий орґанізациї. Що в Німеччинї виступили таким чином до боротьби проти себе три великі професийні орґанізациї, — побіч більшого числа менших, — се найвиразнійша з дотеперішніх вказівок для полїтики будучности.

Зріст социялїзму в усїх краях поясняєть ся очевидно тим, що социялїзм пішов за історичним розвитком в напрямі переваги професийних інтересів над старими догмами. Він несьвідомо звернув політику на шлях професийних інтересів. Він зорґані-

зував робітницькі маси до односторонньої боротьби за робітницькі інтереси. Недостає противаги, бо инші верстви суспільности в найбільше краях не перебудували полїтики — або тільки по части і спорадично — на тій самій основі, тільки все ще борють ся проти старих вітряків. Орґанїзоване протисоциялїстичних рухів не заповідає нїчого для будучности, бо рухи з чисто неґативними цїлями не мають постійної житєвої сили. В міщанських кругах зустрічають ся не рідко зрезиґноване переконане, що ми великанськими кроками зближаємо ся до якоїсь социялїстичної примусової держави. Та коли міщанська суспільність здорова в своїм ядрі, коли демократична коррупция не з'їла її до тла, то вона сама буде реаґувати. Вона буде примушена до самооборони через орґанїзацию міщанських социяльних сил, і ті міщанські орґанїзациї мусїти - муть взяти полїтику в свою службу, як се вже давно зробила социяльна демократия. Тодї можна буде боротися на однаковім ґрунтї, і відбудеть ся перехід від чисельного заступництва до заступництва інтересів.

Вже перед четвертиною столїтя представив Adolphe Prins в своїй висше названій працї*) з усею яснїстю ідею корпоративного заступництва. "В наших днях — говорить він — думали тільки про те, щоб заступати прінціпи. Право голосованя висить в порожнїм просторі, і одинокий звязок, який його лучить з істнуючим сьвітом, се сфінґований звязок довільно утворених на картї краю виборчих округів. Тимчасом суспільність має щось инше, як видумані подїли і штучні розграниченя, вона має орґанїчне членоване, природні верстви, себто спільности інтересів, хлїборобські, міські, промислові, економічні, артистичні, наукові і т. п. групи. . . Тепер їх відсунено на заднїй плян і треба їх аж відкривати, але вони істнують, вони так само давні як людськість, вони самі є людськість в своїй щоденній працї, і нїяка революция не зможе їх знищити. Ті групи є рамами виборчого права. Яка важка є проблема заступництва, коли розглядаєть ся суспільність як метафізичну єдність і бачить ся тільки одиниці, так само легкою стає розвязка тої проблеми коли за вихідну точку береть ся реальности, себто колективности, які, так сказати, спонтанїчно вийшли з нутра краю."

"Найперше голосованє тільки тодї має значінє, коли ви-

*) La Democrate el le Regime parlamentaire, ст. 195. і д.

борець заінтересований в виборах Тоді він не здержить ся від голосованя і не дасть ся підкупити. Нині здержане від голосованя і впливане на вибори є природне і неминуче... Горожанин може дати себе намовити голосувати против прінціпу, але против свого інтересу він не буде голосувати. Ціле питане тільки в тім щоб той інтерес не був вульгарний і не заслугував на погорду, а таким він буде, коли платить ся за голоси і щоби він був правний, а се станеть ся, коли люди будуть ґрупувати ся по своїй социяльній діяльности... Політична здібність має ріжнородні ступні, маеток має уломну підставу і спірне походженє, навіть льоґіка зі становища партий представляєть ся ріжно і не єднає всіх людий під одним прапором. Тільки великі социяльні інтереси єднають усе людий таким самим способом і істнують століття як незмінні фактори всеї цівілїзациї... В кінці при сій системі нічого не оставляєть ся припадкови. Тоді не буде тих сьмішних виборчих колеґій де пестро перемішані між собою виборці нагло на один день покидають свої привички, звязки і діла і разом з иншими горожанами, які їх не знають, голосують з поспіхом на кандидата, якого також не знають... Ми маємо карикатуру парляментарного режіму. Коли маємо мати його субстанцию, треба, щоб парляменти відповідали социяльним потребам, які є жерелами національного життя. Репрезентацийна форма правліня є спадкоємницею всіх тих сил, які давні політичні уряджения розділяли між численні корпорациї. Опираючи ся тільки на масу, спроневірюєть ся вона на своїй історичній місиї."

"Коли всі горожани будуть поділені таким способом і будуть виконувати свої права в відповідних категориях, тоді буде се загальне голосоване без насильних скоків, на які воно виставлене, коли не має ніякої точки опори, без несправедливости, яка виходить з рівновартности голосів, без гнету, яким здавляє суверенність числа вільні уми, руйнуючи всі особливости і принижуючи всі чола. Кождій виборчій колеґії признаеть ся число послів, яке відповідає не чисельному, тільки социяльному значіню колеґії."

Отже що осягнеть ся через реформу парляментів в корпоративнім напрямі?

1. Через те, що кожда професийна ґрупа одержить відповідне заступництво, можна буде уникати того, щоб одна така

ґрупа через приналежність парляментарного житя одержала надмірну, несправедливу і для суспільности шкідливу перевагу.

2. Боротьба буде вести ся за реальности, не за абстрактні й односторонні партийні доґми, і через те в значній мірі уникнеть ся розтрати сил.

3. Фрази без змісту стратять богато з своєї суґґестивної сили, коли виборці, зорґанізовані відповідно до своїх професийних інтересів, могтимуть бачити ціль політики своєї ґрупи інтересів. "Система соцiяльного рабунку" буде через те значно утруднена.

Професийні політики уступлять в значній мірі місця знавцям, бо ґрупи інтересів, маючи на увазї своє матеріяльне добро, ставити-муть кандидатів з своїх власних кругів. І хоч серед сеї чи тої ґрупи інтересів буде більше партий, то без огляду на те, котра партия побідить, буде вибраний знавець даної професиї.

До того треба додати, що через такий порядок зникнуть самі собою ті виборчі питаня, кругом яких тепер ведуть ся найгорячійші спори. Чи виборче право має бути загальне чи ограничене? З одної сторони заявляють, що в устрою, який на всїх накладає однакові обовязки супроти держави, також всї мусять мати однакові права; з другої сторони вказують на те, що при загальнім і рівнім виборчім праві широкі маси робітництва, які є звязані спільними інтересами і тому держать ся разом, мусять осягнути перевагу, що є несправедливе і шкідливе, бо соціяльне значінє робітництва не відповідає його чисельній силї. Прихильники загального й рівного виборчого права мають без сумніву по своїй стороні льоґіку; загальне й рівне виборче право є консеквенцією демократиї, теориї народньої суверенности. Коли з опортуністичних причин широким верствам відмовляєть ся в цїлости або в части виборче право, мусить ся знати, що поступаєть ся нельоґічно. А що льоґіка річий мусить в кінцї віднести побіду, домаганє загального виборчого права швидше чи пізнїйше здійснить ся, на скільки вдержить ся становище народньої суверенности. Коли здійсненє природної консеквенциї веде до виразного панованя пролетарияту, яке руйнує державу й суспільність, то хиба мусить лежати в системі. Сказали А, але здрігають ся сказати Б, бо бачать, що з того вийде. Отже хапають ся ріжних обмежень: при помочи плюральности, виборчих

кляс, посередніх виборів та инших способів дають перевагу власности, просьвіті, осілости і т. д. Тимчасом штучний характер тої "переваги ясний хочби з того, що ті всї границї зовсім самовільні. Чи два голоси має мати вже той, хто має чотири тисячі річного доходу, чи аж пять тисяч має давати до сього право? Чи треба мешкати один, чи аж два роки в тім самім виборчім окрузї, щоби мати право голосованя? Се очевидна річ, що всї ті границї є припадкові та що се залежить від довільности законодавця, кого параґрафи виборчого закона мають виключити, а кого обняти, хто має мати один голос, а хто два, три або чотири. Що анї власність анї іспити самі собою не дають більшої полїтичної розваги, се зазначувано досить часто. Так як певна річ, що нема дїйсних критериїв на те, хто має бажану для права голосованя полїтичну розвагу, та що всї штучні границї служать тільки клясовій полїтицї, так само певна річ, що всї ті границї суперечать прінціпови народньої суверенности. Натомість при системі професийних ґруп цїлий сей спір відпадає. З одної сторони ясна річ, що се може тільки користь принести кождій партиї, коли будуть зібрані всї без ріжницї голоси професиї; з другої сторони коректне відважене становища і значіня ріжних професий в державі й суспільности буде тільки тим способом можливе, що всї голоси будуть почислені. Коли здїйснене льоґічного домаганя загального й рівного виборчого права при народнїй суверенности може вести до небезпечного для суспільности панованя низших кляс, при системі представництва професийних груп відважуване вартостий стане аж таким способом повне, що виборче право буде розширене на всї дїяльні в суспільности одиницї. Тут льоґіка й социяльна користь сходять ся разом, що ще раз показує, що методи корпоративного заступництва є не тільки історична, але також найприроднїйша з усїх звісних метод заступництва.

Отся арґументация може бути з такою самою певністю примінена до иншої актуальної проблеми до проблеми виборчого права для жінок. При заступництві професий розуміеть ся само собою, що кожда жінка, яка працює в якійсь професиї, має те саме право до голосу в своїй ґрупі, як її товаришні-мущини, і її співдїяльність буде мати для ґрупи таке саморозуміле значінє, що ледви чи піднесеть ся проти того який протест.

Гірше стоїть справа з мущинами й жінками, які не мають ніякої професиї. Замужна жінка може мати в ріжних напрямах значінє для професийної діяльности свого мужа, наслідком чого було би може оправдане, замужній жінці, яка не займаєть ся професиєю, дати голос в професийній ґрупі її мужа. Що старі люди, які усунули ся від інтересів, були-б на далї зачислювані до професийної ґрупи, до якої належали давнїйше, се всякий признає оправданим. Ґрупа "свобідних професий" могла би через лїберальне пояснене слова "професия" бути розширена в тім напрямі, щоб обнимала також тих незасібних людий, які, не маючи властивої професиї, прим. через філянтропійну діяльність проявляють свій социяльний інтерес. Ґрупа свобідних професий в відношеню до свого суспільного значіня була би все така мала, що мусїла би мати право до всякого приросту, який могла би тільки з певним оправданєм осягнути. Зовсїм позбавлені виборчого права були би тодї тільки одиницї, які суспільности не служать ніякою позитивною працею, а вони й не мали би права вимагати, щоб їм признано якийсь вплив на полїтику.

Проти корпоративної системи підносять все один закид. Коли полїтика вже тепер носить знамя грубого материялїзму, то щож доперва було-б тодї, коли відпаде всякий ідеальний момент і боротьба буде йти виключно за материяльні інтереси? На се можна відповісти: Віра в значінє ідеальних моментів в модерній демократичній полїтицї опираєть ся переважно на ілюзиї, викликаній суґгестиєю слова. Ідеальні вартости, коли їх використовуєть ся до партийних цїлий, перестають в дійсности бути ідеальними; коли-ж до того професийні полїтики починають їх використовувати в своїм особистім інтересї, віра в їх істноване може навіть принести шкоду, бо вона дає горожанинови фальшиве почуте певности. Чи справдї хтось вірить, що національні інтереси в руках партийних і професийних полїтиків є певнїйші, нїж в руках заступників професий, які прецїнь можуть розуміти, що розвиток професий залежний в певній мірі від розвитку нациї? Або що прим. за інтереси народньої просьвіти будуть лїпше дбати партийні полїтики, ніж заступники професиї, які з власного досьвіду знають, що значить просьвіта і професийні відомости для професийного житя?

Корпорация має те спільне з одної сторони з родиною, з другої з нацією, що вона творить природне ґруповане, в противенстві до партиї, яка є штучною спільністю. Через те корпоративний дух є в своїй сути більше товариський, більше ідеальний, коли хто так хоче се назвати, ніж дух партийний. Социяльна етика має за задачу виставляти ідеальні домаганя й витворювати для них публичну думку, яка примушувала би політику займати ся ними, вказуючи, в якім напрямі треба йти до полагодженя їх. Де социяльна етика виступає таким способом самостійно, але рука в руку з політикою, як дві союзні сили, там поступ відбуваєть ся швидше ніж там, де социяльну етику поглинула все опановуюча політика. Се не є ніякий припадок, що Прусия, мимо гнітучої переваги одної професийної кляси, на шляху социяльних реформ зайшла далї ніж обітована земля "політиків", Франция.

Коли деякі професиї вже тепер опановують політичне житє, буде се також сповненем домаганя справедливости, коли всї професиї зможуть одержати своє заступництво й бороти ся в однакових умовах. Коли місце самоволї займе порядок, коли річеве значіне здобуде більше простору і в тій самій мірі шахрайство стратить ґрунт, коли взагалї якість персоналу народнього заступництва поліпшить ся, все те може вийти тільки на користь політичній морали. І власне та обставина, що бруталь-ність боротьби материяльних інтересів не зможе довше скривати ся за лицемірні фрази про загальне добро й ідейність, улекшить публичній думцї заняти відповідне становище й виконувати свій вплив. Ті самі imponderabilia, які в міждержавній політицї впливають на злагіднене противенств, осягнуть змогу впливаня також у внутрішній політицї, коли та буде поручати ся серед ясних лїний.

Противагу проти односторонности професийних інтересів можна би осягнути через окреме заступництво єднаючих сил нациї, спільних інтересів нациї на зверх, прим. через першу палату, яка була би вибирана на територияльній основі, — не на основі припадкового подїлу на округи тільки на основі природного, історично - ґеоґрафічного подїлу краю (провінциї, департаменти і т. д.). Таким чином краї і нарід були би заступлені через подїл на два виміри. В кінцї рефе-

рендум давало би певну запоруку проти неминучих надужить політиків.

За кождим разом, коли виринала думка корпоративного народнього заступництва, прихильники парляментаризму відкидали її як таку, що в практиці не дасть ся перевести. Серіозного умотивованя тої неможливости переведеня я ніде не зустрічав. Чи та трудність не полягає в тім, що ті, що вже дістали ся до жолоба або сподівають ся, що й на них прийде черга, не хотять добровільно уступити? Та коли природний розвиток іде в напрямі заступництва професийних груп, то се заступництво буде осягнене на перекір політикам. Нехай тільки старі боги до краю скомпромітують ся, — тоді для нових розстелить ся свобідний шлях.

З думкою про заступництво професийних груп виступив я в-перше в однім данськім журналі в 1910 р. і там зазначив, що в Німеччині професийні групи, коли вже не зовсім витворені, то в кождім разі знаходять ся в стадиї творення. Майже рівночасно висловлено ту саму думку в Німеччині, а саме в численних статях К. Єнча і І. Унольда*).

---

*) Не входячи близше в суть проблеми заступництва професийних груп, звернемо на сім місци увагу на отсі два моменти: 1) Дискусия на тему переміни парляменту в заступництво професийних груп має реальні основи тільки в краях, які досягнули найвисшого ступня модерного економічного розвитку. Сам автор вказує на Німеччину, як на край, де професийні групи знаходять ся в стадиї творення, отже на край з викінченою модерною економічною структурою. 2) Автор не дає ніякої відповіди на питане, який критерий примінити при „відважуваню становища і значіння ріжних професий в державі й суспільности", значить, на яких основах оперти цифрове відношене заступництва окремих професийних груп. А се є властиве найважнійше питане при реалізованю ідеї заступництва професийних груп. — М. Л.

IV.

СОЦИЯЛЬНА ЕТИКА.

Індівідуалїзм і колєктивізм. Суспільництво і товариськість. Цівілїзация і культура.

Людська спільність вийшла з дуалїзму між рабунковим і товариським інстинктом, між війною й асоцияциєю. Сьому дуалїзмови відповідає до певної міри противенство між полїтикою й етикою. Та як в жаднім періодї розвитку поняте моралп не могло визволити ся з під впливу понять полїтики, так само полїтика все підлягала впливови етики. Власть мусїла взяти на свою службу моральне право, щоб забезпечити своє істнованє, і так поволи розширила ся домена права. Хоч як плятонїчне було би відношенє власти до моралн, все таки полїтика послугуєть ся моральними правними понятями, хоч може дїєть ся се тільки для людського ока. Цїлий розвиток людського роду полягає на тім взаїмнім впливі між полїтикою й етикою і на зрості останньої коштом першої.

Социяльна етика має тут рішити великанську задачу: переміннти полїтику, офіцияльну мораль маси, по взірцям індівідуальної морали. Деяким результатом в тім напрямі може вона вже виказати ся. Се бачили ми в міждержавній области, але воно має значінє також для внутрішньої полїтики. В культурних краях не засуджуєть ся вже полїтичного противника на смерть, анї не замикаєть ся його в Бастіллї. Се поясняєть ся не тим, що партиї в своїм панованю стали хоч трохи менше тиранські нїж абсолютні володарі давнїйших часів, але дїєть ся так тому, бо протягом віків правна сьвідомість стала сильнїйша. І у внутрішнїх відносинах публична думка є камінярем. Всї поміченя й міркованя, всї вислїди думки й дослїду, пересїяні і спопуляризовані, розносять в наших днях книжки й ґазети по сьвітї. Всї ті

відривки й окрушки розходять ся далї через щоденні розмови. Той цїлий, безконечно нїжно пороздїлюваний материял укладаєть ся поволи, і так наростає верства за верствою для твореня публичної думки. Суґестия новости може творити сьмішні або шкідливі напрями моди,— так прим. гуманїтарні ідеї ведуть легко до податливої педаґоґіки, яка присипляє мораль, або до надмірної мягкости супроти злочинців, яка зменшує правну охорону мирного й чесного горожанина і викривляє до певної міри правну сьвідомість, — але є се тільки схибленя публичної думки. Вона проявляєть ся скоками, хитаючи ся між ріжними суґестиями, але коли слїдити за її впливом взагалї і для довшого часу, то її роль посередника між індівідуальною моралю і моралю маси стане очевидна.

При тім має тут величезне значінє суґестия преси. Взагалї не можна сказати, що преса бачить свою задачу в тім, щоб вести публичну думку. Вона має передовсїм дві головні цїли: заспокоювати ненаситну цікавість мас і працювати в службі партиї або секти; се останнє сповняє вона або через безпосередню аґітацию, або представляючи невтральні події й відносини в односороннїм і кривім партийнїм осьвітленю. Одначе, щоби вдержати свою публику, мусить вона рівночасно числити ся з публичною думкою і приміньовати до неї свої тенденциї, чим вона знов причиняєть ся до скріпленя публичної думки й наданя їй більш унїверсального значіня. Таким чином щоденна преса, мимо своєї служби партиям, являєть ся могутнїм способом твореня публичної думки. З другої сторони є се поважне сьвідоцтво поступу в области социяльної етики, що жадне правительство і жадна пануюча партия в культурній державі не посьміє попробувати постійно давити пресу. Війна для знищеня свободи слова ледви була-б тепер можлива.

Социяльна етика має найперше означити становище супроти питаня індівідуалїзм contra колєктивізм. Тут лежить основна социяльна проблєма. Індівідуалїзм каже одиниці шукати своєї задачі в самій собі. Кождий мусить старати ся осягнути по змозї найбільшу міру свободи, власти і посїданя, або в кождім разї таку скількість тих житєвих дібр, яку його індівідуальна натура приписує йому як умову до осягненя по змозї найвисшого почутя щастя. Сьвітом одиниці стає її **я**. Держава повинна

тільки в інтересї одиниць обмежити відповідно свою сферу власти; її зводить ся до ролї поліцая. Суспільність, поняте свобідних асоцияций, зникає для індівідуалїстичного сьвітогляду. Доведений до крайнїх консеквенций, стає індівідуалїзм по части анархізмом, по части теориєю надчоловіка, яка одначе також є формою анархізму. В менше надмірнім видї проявляєть ся індівідуалїзм як сентіментальний культ свого я. Коли оцїнювати справу зі становища народньої педаґоґіки, він творить шкідливу пошану перед нерозумними ідіосінкразиями; приватні власти-вости вважаєть ся за глибину і висшість духа; кожда одиниця стає на стільки зарозуміла, що вважає себе індівідуальністю. Індівідуалїстичний напрям знаходить свій вислів в порожній, крикливій лїрицї, l'art pour l'art, в ідолопоклонстві словам, де зникає ріжниця між творчими одиницями, які плодять думки, і героями фрази, які тільки розводнюють думки инших.

Колєктивізм знов уважає одиницю тільки за часть цїлости. Коли античний сьвітогляд був у своїй сути колєктивістичний, то модерний колєктивізм повстав через переміну індівідуалїзму в його противенство. Щоб усім забезпечити відповідну скількість житєвих дібр, мусять бути для свободи рухів одиниції потягнені як найвузші границї. Щоб один другому не завидував, повинні бути житєві добра так поділені, щоб кождий дістав по заслузї свою заплату, обчислену з математичною докладністю. А що слабий і малоздібний, які менше продукують як сильний і здібний, не винні своїй меншевартности, заслуга стає в дійсности однакова, наслїдком чого її нагорода повинна бути однакова Так доходить ся через социялїзм до крайної форми колєктивізму, до комунїзму. Держава стає великим реґулятором, стає машиною, яка автоматично розділяє працю й заплату. Сей напрям не є лїричний, натомість є він односторонно материялїстичний, веде консеквентно до того, щоби в своїй психольоґії оперувати тільки голодом і половим інстинктом. З своїм антиподом, індівідуалїзмом, має він спільний наклін, щоб не звертати уваги на свобідні асоцияциї суспільности. Свобідні асоцияциї не надають ся до механїзму державного порядку. Колєктивізм забуває, що машина дає все такий сам продукт, без відміни і тому без уліпшеня, що тільки приватна ініцияктива може творити новости, та що весь поступ завдячуємо нерівности. В кінцї забуває

він про духові вартости, які не можна реґулювати так само як материяльну роботу й материяльне уживане. А вони є власне ті, що порушають сьвіт. Індівідуалїзм опираєть ся на утопії, а саме на відокремленій одиниці, яка в сьвіті не істнує; колєктивізм опираєть ся на иншій утопії, на рівности, яка в сьвіті також не істнує і якої на щасте нїколи не можна буде завести під примусом.

Кожда часть стає слїпа на половинї правди. Суспільність (в найширшім розумінию, включаючи державу) істнує очевидно тільки для одиниць, бо без одиниць взагалї не було би суспільности,, одначе не істнує вона для окремої одиниці. Одиниця знов істнує не тільки для себе, але також для инших одиниць, себто для суспільности. Адже чоловік, — що признають нинї всї, — є товариський звір. Побіч інстинкту самозбережения товариський інстинкт є тою силою, яка заставляє його до праці. Муки Сизифа і Данаїд є власне тому так випрафіновано пекольні, що їх праця не витворює нїяких вартостий. Коли-б вязням, які в Азиї за кару цїлий день крутять колесо, неполучене з нїякою машиною, казав замість того крутити колесо, яке прим. меле збіже, нїхто з них не відмовив ся би. Випрафіноване кари лежить в гнїтучім почутю, яке повстає при виконуваню роботи, яка не дає нїяких вартостий. А під вартостями треба тут розуміти социяльні вартости. Коли-б артист наперед знав, що його твір зараз після викінченя буде знищений, так, що нїхто його не побачить, втратив би охоту до праці. Твір міг би для нього самого, для його артистичного розвитку мати значінє, але він не мав би вартости для суспільности, і се є рішаючий момент. Зарозумілість, яку так часто зустрічаємо у творчих одиниць, се нїщо инше, як менше або більше пересадне почутє власної здібности творити социяльні вартости.

Ясна річ, що тим більші вартости може давати одиниця суспільности, чим більшу змогу розвитку дає суспільність одиниці. Наука, штука, лїтература мусить мати свободу і певний вільний простір, щоб могти розвивати ся. Той, чия щоденна робота полягає в тім, щоб бити молотом по ковалї, може вдоволяючо виконувати ту роботу, коли тільки має дах над головою і може заспокоїти голод і половий інстинкт. Коли-ж сус-

пільність може крім того забезпечити його будучність і дати йому певний засіб загально корисного зданя, се знов вийде на користь суспільности, бо він через те зможе лїпше виховати свої дїти і може ще мати виховуючий вплив на окружене. Великий купець і промисловець мають більші вимоги; руйнуючий нерви вплив відповідальности і ризика вимагає противаги, відповідно до натури одиниці; подорожий, певного естетичного середовища дома і т. д. В кінці при умовій праці вимоги участи в житєвих добрах є сильнійше зіндівідуалїзовані, бо до виконаня цінної умови роботи є потрібна справжня індівідуальність. Розумієть ся, социяльна етика мусить покласти певні границї вимогам, які ставити одиниця вважає себе управненою на основі роду й вартости своєї працї. Коли-б означене тих границь оставити самій одиниці, вимоги в найбільше випадках страшно зросли би; одиниця не могла би розріжнити, що справді має значінє для її творчости, а чому вона ілюзорично приписує таке значінє, гонена своєю жадобою. Справа правильного роздїлу житєвих дібр, — при чім треба розуміти не тільки чисто материяльні добра, але також власть і авторітет, — ставати-ме що-раз більше пекуча. Для її розвязки мусять дружно працювати полїтична економія, социяльна етика й індівідуальна етика, а цїлю мусить бути: довести до льоґічного відношеня між социяльною вартістю роботи і свобідним розпоряджуванєм робітника житєвими добрами. Кожда одиниця повинна розпоряджати такою скількістю житєвих дібр, яку може особистою працею перемінити в социяльні вартости, але також тільки такою. Розуміє ть ся, є се ціль для непередвидженого часу і може навіть на всї часи утопійна. Але не тому ставить ся ідеали, що вірить ся в їх повну реалїзацию, тільки щоби вказати напрям, в якім мають іти змаганя. Хоч ідеал є й недосяжний, то все можна до нього на один-два ступнї зблизити ся.

Шляхи і способи є для социяльних реформ однакові. Приготовляєть ся постепенно публичну думку, так, що нові ідеї переходять в кров що-раз більших мас. В кінцї фалянґа, яка стоїть за домаганями реформи, є досить велика, щоби примусити полїтику, заняти ся ними. Не все нове, що одушевляє маси, є добре і правильне, бо суґґестиї можна вжити до всего. Великі, важкі наслїдками похибки робить ся як в социяльній так і в полї-

тичній области ,але суспільність мала довге житє й досить часу похибки направити, коли шкідливість консеквенций занадто кидаєть ся в очи. Суспільність учить ся з своїх похибок, хоч плата за науку буває й дорога. Головна річ, що індівідуалїзм і колективізм істнують як до певної міри рівнорядні напрями, які можуть вдержувати себе у взаїмній рівновазї.

Социяльна етика є чимсь більше як тільки теплярнею для думок, які мають дозрівати для пересадженя на політичну ниву. Вона обнимає не тільки суспільництво (Sozial taet), чим означую змаганє до ліпших социяльних відносин, але також товариськість (Soziabilitaet), розвиток людського товариського і суспільного почутя. І в сій останній области маси остали позаду одиниць. Здогад, що держава при якійсь нагоді з чисто людської прихильности даром подала поміч сусідній державі, був би образою провідних політиків тої держави, коли тимчасом інсінуация, що ті провідні полїтики вивели сусідню державу в поле, мимо перенятих обуренєм офіцияльних спростовань, вважала ся би комплїментом для їх інтелїґенциї. Газетна полєміка між краями й народами своїм наївно самохвальним і зарозумілим стилем інвектив пригадує сварки вуличників. Такий низький курс має товариськість не тільки в міждержавній, але також у внутрішній морали має. Полїтична партия вважала би за вершок сьмішности, коли б від неї ждали прислуги, не заплативши за се в повній валюті. Найбільш дрібничкова ярмарковість є в полїтиці доброю діловою моралю. Публична думка є тут знов посередником між офіцияльною моралю маси і індівідуальною моралю. Публична думка нациї може з одушевленєм витати иншу нацию, при чім за тим одушевленєм не стоїть вирахованє. Те одушевленє може бути мало основане, одначе головна річ лежить тут в тім, що при всіляких сьвятах збратаня, коли виключити суґґестию окликів, остане мале зерно справжньої товариськости. Труднійше виказати в полїтичних партий вплив публичної думки в напрямі витворюваня товариськости, одначе й тут він знайдеть ся, хоч і дуже укритий.

Товариськість є зародом всякого розвитку морали маси. Всяка культура є через те в своїй сути товариська. Бо культура не є нїщо инше, як моральний розвиток мас, поступаюча побіда асоцияций над війною. Через лїтературу, штуку й науку

стараєть ся зіндівідуалізований в нациї нарід пізнати себе самого, віднайти в самім собі з'єдинюючі елементи. Через те, що ма сам робить ся доступними також духові вартости инших народів, їх горизонт розширяєть ся постепенно до того, що вони починають відчувати загально - людське при чім зискуєть ся щораз новійші области для товариськости.

Як ріжно укладаєть ся культура в окремих народів, так само ріжно укладаєть ся вона в окремих періодах часу. Маємо не тільки національні культури, але також культури одного віку мимо місцевих відмін складають ся на більшу часову цілість, яку називаємо "стилем". Стиль, се зверхній вислів духового житя віку, знак єдности часу. В стилю зустрічають ся споріднені моменти ріжних духових напрямів, сили вдержують ся в рівновазї. Стиль, се супокій і гармонїя. Тим поясняєть ся заспокоююче і підносяче вражінє, яке викликає кождий стилевий твір штуки в розуміючого глядача.

Є се властивість нашого часу, що в нїм нема нїякого стилю. В архітектурі з умираючим empire спинило ся всяке спонтанїчнє творенє стилю. Меблева штука дала ще стиль епіґонів, стиль 1840-их років, відродженє стилю рококо з міщанським прикроєнєм. В музиці, в штуці, в лїтературі, було богато цікавих окремих індівідуальностий, але не було стилю, тільки "школи" й "напрями". Се справдї новість в історії. Европа ледви чи коли перед тим в історичній епосї була так зовсїм позбавлена всякого стилю, як від половини XIX. столїтя до нинїшнього дня. В останнїх роках появили ся в декорациї й артистичнім промислї змаганя до "зелїзного стилю", який своєю холодною, брутальною безвиставністю міг би стати висловом нашого машинового віку, одначе сьогодня не можна ще сказати, чи він піде далї пробної стадиї.

Передумовою витвореня стилю є істнованє чогось спільного, спільного знаменника для ріжних напрямів думки, єдности, яка могла би витиснути своє знамя на творах штуки і лїтератури, урядженю дому, суспільнім житю, сьвітоглядї й житю даного часу. Стиль є висловом того, що зібране і злучене в народній сьвідомости. А власне сеї риси недостає в дуже визначній мірі нашому часови. Відповідаюча модерному духови часу теория народньої суверенности розбила суспільне житє на самі окремі

єдности. Атомістичний і анархістичний вік мусить бути позбавлений стилю. Анормально форсовне цівілїзацийне житє нашого часу з своїм руйнуючим нерви поспіхом і з безконечною безлїчю ріжнородних, все змінних , крикливих, дісгармонїйних вражінь причинило ся до притупленя почутя гармонїї і зробило людий нездібними переняти ся єдиним, консеквентним, одноцільно викованим культурним духом.

Коли культура є для мас тим самим, що етичний розвиток для одиниць, то цівілїзация, удосконалюванє технїки, поступ в опановуваню природи, відповідає інтелєктуальному і професийному удосконалюваню одиниць. Цівілїзація сама в собі не є культурою, тільки способом до культури. Електричне сьвітло, автомобілї, й аеропляни не мають нічого більше спільного з культурою, як тільки те, що з одної сторони є вони плодами чинника культури, науки, а з другої можуть бути взяті в службу культури, як усе, що упрощує механїку веденя житя і причиняєть ся до лученя між людьми. Одначе часто цивілїзація спершу більше ділить, нїж лучить, бо витворює потребу люксусу, яка знов викликає рабунковий інстинкт. Звідси походить та особлива подвійна натура, властива так виразно цівілїзацийному періодови XIX і XX. столїтя. Сам поступ, який підпирає розвиток етики мас, рівночасно має спинюючий вплив, бо збільшує способи до власти й уживаня. Рабунковий інстинкт і товариськість стоять тут з найбільшою різкістю проти себе.

Хто живе серед того модерного хаосу, повинен зберегти ясний погляд і не дати ся збаламутити ворожнечею до культури, витворюваною через відворотну суґґестию і піддержуваною реальними полїтиками. Все те говоренє про "надмір культури" треба звести до властивої міри. Бачать, як нация занепадає і її культура прибирає хоробливі форми, і виводять з того, що нацию згубила культура. Та чи такий вивід оправданий? Чи не можна подумати, що культура тому приняла хоробливі форми, бо нарід з инших причин попав у занепад? Чи може не більш природною була би думка, що народи й держави ростуть, в своїм найлїпшім віці, приймають і продукують культуру, щоб опісля постаріти ся і вмерти? В такім випадку смерть не була би наслїдком культури, тільки природним порядком, якому навіть культура не може оперти ся. А коли так, то не можуть тут помогти нїякі лїки. Старець не відмолодне через позбавленє культури. Остання і крайня консеквенция боротьби за істнованє, се резиґнация. Одначе нация, яка вмирає, виконавши свою культурну працю, не жила даром і не заслугує на насьміх і в історії її спадщину візьмуть молодші сили й далї вести-муть діло культури: Greacia capta ferum victorem cepit.
